

T.C.

ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**ESKİÇAĞDA DOĞU ANADOLU
MEDENİYETLERİNDE TANDIR, OCAK
KÜLTÜRLERİ VE GELİŞİMLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bekir ÖZGÜR

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Salih KAYMAKÇI

ERZİNCAN/2019

TEZ BİLDİRİMİ

“Eskiçağda Doğu Anadolu Medeniyetlerinde Tandır, Ocak Kùltürleri ve Gelişimleri” isimli “**Yüksek Lisans**” tezim tarafımca intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. 12/06/2019

Bekir ÖZGÜR

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bekir ÖZGÜR'e ait Eskiçağda Doğu Anadolu Medeniyetlerinde Tandır, Ocak Kùltürleri ve Gelişimleri adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalının Tarih Bilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Salih KAYMAKÇI

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞÇI

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAYTAK

ESKİÇAĞDA DOĞU ANADOLU MEDENİYETLERİNDE TANDIR, OCAK KÜLTÜRLERİ VE GELİŞİMLERİ

Bekir ÖZGÜR

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tez, Mayıs 2019

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Salih KAYMAKÇI

ÖZET

Tarih ve medeniyet çizgisinde birçok kültür ögesi bağlı bulunduğu toplumun birer yansımasıdır. Tam bu noktada araştırma konumuz olan Doğu Anadolu ilkçağ uygarlıklarının tandır ve ocak kültürleri, dönemin anlamlandırılması ve kültürün toplumlardaki yansıması olarak kayda geçmiştir. Birçok medeniyetin en önemli ögesi mutfak kültürüdür. Bu öge içinde de mutfak ve kiler bölümlerinin ocak, tandır ve fırın bölümleri önemli yer tutmaktadır. Doğu Anadolu kültüründe önemli bir yere sahip olan tandırlar kırsal bölgelerde özellikle hala kullanımı ile dikkat çekmektedir. Araştırmamızda bu kültürel ögenin geçmişi hakkında ve bölgesel farklılıklarına değinerek günümüze kadar olan gelişimi incelenmiştir. Bu anlamda ilkçağlardan günümüze kadar uzanan tandır ve ocaklar toplumların gelişim çizgilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Tandır ve ocaklar özellikle kırsal kesimin bir uğraşı olarak görülse de bir kültürün en önemli yansımasıdır. Köy evlerinde mimari yapının nemli bir kısmını oluşturmaktadır. Arkeolojik veriler ışığında da değlendirdiğimiz tandırlar, Doğu Anadolu bölgesinde asırlardan beri devam eden bir kültürün parçasıdır. Özellikle ilkçağ yerleşim bölgelerinde yapılan kazılarda hemen hemen her bölgede tandır ve ocakların varlığını görmekteyiz. Bu durum tandır ve ocakların insanlığın ilk dönemlerinden günümüze kadar kültürel ve işlevsel değerini koruduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler:Tandır, Ocak, Fırın, Doğu Anadolu

**CULTURES AND DEVELOPMENTS OF TANDOOR AND COOKER IN
EASTERN ANATOLIAN CIVILIZATIONS IN ANCIENT AGE**

Bekir ÖZGÜR

Erzincan Binali Yıldırım University, Graduate School of Social Sciences

Department of History

Thesis, May 2019

Supervisor: Asst. Prof. Salih KAYMAKÇI

ABSTRACT

In the line of history and civilization, many cultural elements are a reflection of the society to which they belong. At this point, the tandoor and cooker culture of the ancient civilizations of Eastern Anatolia which is our research topic was recorded as the interpretation of the period and the reflection of the culture in the societies. Cuisine culture is the most important element of many civilizations. In this element, the kitchen and pantry sections of the cooker, tandoor and cooker sections are important. Tandoors, which have an important place in Eastern Anatolian culture, are still remarkable especially in rural areas. In this research, the history of this cultural element and its development up to the present by touching on regional differences are examined. In this sense, the tandoor and cookers dating from ancient times to the present day have an important place in the development lines of societies. Tandoor and cookers are seen as a profession of rural areas but they are the most important reflection of a culture. It is an important part of the architectural structure in the village houses. In the light of archaeological data, the tandoors are a part of a culture that has been going on for centuries in Eastern Anatolia. Especially in the excavations carried out in ancient settlements area, we see the presence of tandoor and cooker in almost every region. This situation shows that tandoor and quarries have preserved their cultural and functional value from the first periods of humanity to the present day.

Keywords:Tandoor, Cooker, Oven, Eastern Anatolia

ÖN SÖZ

Bilimsel tarih yazımı ile 19. Yüzyıldan itibaren araştırılan konunun daha çok belgeler ışığında sunulması tarih araştırmalarını daha nitelikli hale getirmiştir. Araştırılan konu itibari ile tarih öncesi dönemlerin araştırılmasında yazılı kaynakların azlığı ve belgelerin yetersizliği araştırmanın gidişatını olumsuz etkilemiştir. Ancak ilkçağ topluluklarının medeniyet çizgilerini belirlerken coğrafi konumları araştırmada kolaylık sağlamaktadır. Tarih araştırmalarında özellikle kazı çalışmalarında tarih öncesi dönemlerde bizi aydınlatan ve bilgilerimizi artıran bir bilim dalıdır. Arkeolojinin tarihe yardımcı olarak dönemi aydınlatması tarihçilerin içini kolaylaştırmaktadır.

İlkçağ Doğu Anadolu'sunda yaşayan yerli halkların tandır ve ocak kültürlerini araştıracamız bu tezde, yerel kültürler içinde gelişimleri takip edilecektir. Ayrıca bu bölgelerde yapılan kazılar incelenerek dönemin sentezi yapılacaktır. Bu konuda özellikle Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısı hakkında genel bilgiler verilerek dönemin şartları içinde coğrafyanın öneminden bahsedilmiştir. Devamında ise M.Ö III. bin yılda ve II. – I. bin yıllarda Doğu Anadolu halkları hakkında bilgiler verilerek konunun esasını oluşturan tandır kültürlerinin bu medeniyetlerdeki gelişimleri incelenecektir. Ayrıca bu bilgiler ışığında kültürel gelişimlerine de değinilecektir.

Tezin ana bölümlerinde konunun aslını anlatacaımız Tandır ve Ocak kültürleri ve bunların gelişimlerine değinilerek tarihsel süreçte bu araç ve gereçlerin toplumlara katkılarına dair bilgiler sunulacaktır. Sonuç olarak genel değerlendirmeler ile tezin amacına ve tarih bilimine katkıları sunulacaktır.

Çalışmamın hazırlanma aşamasında kıymetli yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Dr.Öğr. Üyesi Salih KAYMAKÇI 'ya ayrıca katkılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşçı ve Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAYTAK'a teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
ŞEKİL LİSTESİ.....	VII
GİRİŞ	1
1.DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN COĞRAFİ YAPISI.....	2
1.1. Yukarı Murat-Van Bölümü	5
1.2.Yukarı Fırat Bölümü	5
1.3.Erzurum-Kars Bölümü	6
1.4. Hakkâri Bölümü	6
2.DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI.....	6
BÖLÜM I.....	9
1.ESKİÇAĞDA DOĞU ANADOLU MEDENİYETLERİNİN SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL GELİŞİMİ	9
1.1.M.Ö. III. VE II. Binyılda Doğu Anadolu Halkları.....	9
1.1.1.Erken Hitit Dönemi	10
1.1.2.Azzi-Hayaşa (Yukarı Ülke).....	13
1.1.3.Hurri-Mitanni Hâkimiyeti	14
1.1.4.M.Ö. III. ve II. Binyılda Doğu Anadolu Halklarının Sosyal ve Kültürel Gelişimi	15
1.2.M.Ö. I. Binyılda Doğu Anadolu Halkları	18
1.2.1.Geç Hitit Uygarlığı	19
1.2.2.Urartular	21
1.2.3.Roma Hâkimiyeti.....	23

1.2.4. M.Ö. I. Binyılda Doğu Anadolu Halklarının Sosyal ve Kültürel Gelişimleri	24
BÖLÜM II	27
1.ESKİÇAĞ'DA DOĞU ANADOLUDA TANDIR VE OCAK KÜLTÜRLERİNİN ÜRETİMİ VE GELİŞİMİ	27
2.ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA DOĞU ANADOLU TANDIRLARI VE ÖNEMİ	28
2.1.Doğu Anadolu Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar-Ocak ve Tandır Kültürleri	34
3. TANDIR KÜLTÜRLERİNİN DOĞU ANADOLU'DAKİ ÖNEMİ VE ÜRETİMİ	41
3.1.Doğu Anadolu Tandırlarının Üretim Teknikleri ve Kullanım Amaçları	43
3.2.Tandır Üretim Teknikleri	44
3.3.Tandır ve Ocak Çeşitleri	48
3.4.Tandır ve Ocakların Kullanım Alanları	49
3.5.Tandırın Sosyo-Kültürel değerlendirmesi.....	52
SONUÇ	54
KAYNAKÇA.....	58
EKLER.....	64

ŞEKİL LİSTESİ

		Sayfa No
Şekil 1:	Doğu Anadolu bölgesinin fiziki coğrafya haritası (www.coğrafyaharita.com)	64
Şekil 2:	M.Ö III. ve II. Bin yıllarda Doğu Anadolu yerel Unsurları	64
Şekil 3:	3 M.Ö I. Bin yıllarda Doğu Anadolu yerel Unsurları	65
Şekil 4:	Erzincan bölgesi tandır yapımı kil toprağın çamur hale getirilmesi (Bekir Özgür Arşivi)	65
Şekil 5:	Erzincan bölgesi tanır yapımı: Tandır bantlarının hazırlanması (Bekir Özgür Arşivi)	66
Şekil 6:	Erzincan bölgesi tandır yapımı: tandır bantlarının zemine dairesel dizimi ve düzlenmesi (Bekir Özgür Arşivi)	66
Şekil 7:	Erzincan Bölgesi Tandır Yapımı: Tandırın Perdahlanma(lögün) aşaması (Bekir Özgür Arşivi)	67
Şekil 8:	Erzincan bölgesi tandır	67

	yapımı: kullanıma hazır bir tandır görünümü (Bekir Özgür Arşivi)	
Şekil 9:	Erzincan bölgesi tandır yapımı: tandırın yerleştirilmesi ve kullanımı (Bekir Özgür Arşivi)	68
Şekil 10:	Erzincan Bölgesi Tandır yapımı: Tandirevi ya da Tandırlık olarak adlandırılan bölüm (Bekir Özgür Arşivi)	69
Şekil 11:	Erzincan-Altın-tepe yerleşiminde yer alan mutfak bölümü(Karaosmanoğlu,2007)	70
Şekil12:	Van-Ayanis tandır geleneği (Erdem,2007)	70
Şekil 13:	Kenantepe höyüğü tandır ve tandirevi görünümü(Parker,2007)	71
Şekil 14:	Diyarbakır salattepe kazısı, orta tunç çağı fırınlı oda (2007 kazısı, kazı toplantı sonuçları)	71
Şekil 15:	Tandır üretimi- Erzurum şık köyü(Köşklü 2005)	72
Şekil 16:	Diyarbakır Bismil bölgesi tandır fırınları (Parker 2011)	72
Şekil 17:	Salattepe Orta Tunç Çağı Tandırı(Ökse 2015)	73
Şekil 18:	Norşuntepe Erken Demir Çağ	

	Tandır (Hauptmann 1971)	73
Şekil 19:	Van-Ayanis kalesi Orta Çağ Tandır (Erdem 2015)	74

GİRİŞ

Tarih, içinde yaşandığı süreçte birçok yazım şekli ile günümüze ulaşmıştır. İlk olarak Herodotos ile başlayan bu yazım şekli daha sonra Thukydides ile devam etmişse de bu yazım çeşitleri tarafsızlığı sağlayamamıştır. Ancak 19. yüzyıldan itibaren değişen tarihçilik anlayışında bilimsel bir anlayış ortaya çıkmış ve bu yazım şekli ile tarih ve tarih yazımında objektiflik ve belgelerin gerekliliği önemli unsurlar olarak görülmüştür. Bu bağlamda araştırma yaptığımız ilkçağ Anadolu'sunda belgelerin yetersizliği gerek araştırmaların gidişatını gerekse tarafsızlık politikasını zorlaştırmıştır. Nitekim bu dönemlerin aydınlatılması daha çok bu dönemlerde kullanılan malzemelerin analizi ile mümkün olabilmektedir.

İlkçağ Anadolu'sunun önemli bir kültürel nesnesi olan tandırlar ve bu tandırların çeşitleri (Ocak, Fırın vb.) Anadolu'da yaşayan medeniyetlerin kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Bu kültürler tarihsel süreçte birçok değişikliğe uğramış bu da kullanılan tandırların amaç ve gereklilik nedenlerini çeşitlendirmiştir. Tarihi coğrafya bizlere bu medeniyetlerin kültürel özellikleri ve gelişimler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. M.Ö III. Bin yılda Anadolu coğrafyasında başlayan ve burada yaşayan yerli halklardan Hayaşalılar, Hurriler ve Mitannilere ve daha sonraki süreçlerde göreceğimiz Hititlere ve oradan Roma hâkimiyetine geçen Anadolu'da kültürel çeşitlilik de artmış ve birçok ulusun meydana getirdiği değerler bütünü olmuştur. Bu bütünlük içinde Anadolu medeniyetlerinin tandır kullanımları ve gelişimleri tezimiz içinde değerlendirilecek ve bu medeniyetlerin gelişim çizgisinde ele alınacaktır.

Bu çalışmanın temelinde araştırma ve inceleme metodu kullanılacak olup söz konusu dönemin araştırılmasında Doğu Anadolu'da yaşayan halkların kültürleri ve bu kültürler içinde tandır-ocak gelişimleri incelenecektir. Çalışmanın temel amacı bu süreçte ortaya çıkan değişimleri incelemektir. Bunun için ifade edildiği gibi araştırmada bölgede yapılan kazılar ve dönemle ilgili birçok kaynak taranıp incelenecektir.

1.DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN COĞRAFİ YAPISI

Doğu Anadolu bölgesi(Şekil 1), esas itibari ile dağlık bir bölge olup Türkiye coğrafyası şartlarında diğer bölgelerimize nazaran yüksek bir konumda yer almaktadır. Bu durum burada yaşıyan toplumların temel geçim kaynaklarını sınırlamaktadır. Günümüzde bu nedenler insanın yaşam sahalarını daraltmış ve onu nispeten daha müsait, fakat daha dağınık ve küçük mahallelerde toplamaya sevk etmiştir. Bununla beraber, arkeolojik araştırmaların gösterdiği gibi, Doğu Anadolu'nun bu ıssız sahaları bile insanlar tarafından iskân edilmiştir.¹

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları Güneydoğu Anadolu ile olan güney sınırı; Güneydoğu Torosların, Güneydoğu'ya bakan etekleri; Elbistan'ın doğusu Çelikhan, Gerger, Ergani, Dicle, Hani, Lice, Kulp ve Sason'un güneyi, Şirvan, Siirt'in kuzeyi ve Cudi dağlarından geçen bir hat ile ayrılmıştır. Akdeniz ile olan güney sınırı, batıda Elbistan havzası güneyindeki Nurhak, Beritve Binboğa dağları üzerinden Tahtalı dağlarına dayanmaktadır.² Bölgenin batı sınırı; Kızılırmak'ın doğduğu Kızıldağ ile Tahtalı dağlarıarasından geçen yani Fırat ile Kızılırmak'ın su bölümü hattını takipetmektedir. Bölgenin kuzey sınırı; Fırat - Çoruh, Çoruh - Kura (Kür) ırmaklarının su bölümü hattı boyunca Kızıldağ - Çimen - Keşiş - Kop - Çoruh- Karga pazarıAllahüekber - Yalnızçam dağlarının zirvelerinden geçmektedir. Doğu sınırları Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran gibi ülkelerle çizilensiyasi sınırlardır.³ Ayrıca bu dağlık bölge Yukarı Fırat, Erzurum-Kars, Yukarı Murat-Van ve Hakkâri bölümleri olmak üzere alt bölümlere ayrılmaktadır.

Doğu Anadolu bölgesi jeolojik dönemlerin farklı evrelerinde farklı özellikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma ikinci jeolojik zamanın başlarında Balkanlardan geçerek Çinhindi'nevesonradaadalarına doğru uzanan jeosenklinealin kolunu teşkil etmesi örnek olarak gösterilebilir. Uzun süre sular altında kaldıktan sonra üçüncü jeolojik zamanda meydana gelen yükselmelerle suyun dışında

¹ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:15, İstanbul 1953, s. 35

² Kenan Arınç, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, II. Cilt, İç Bölgeler, Erzurum 2007, s.30

³ Ersin Güngördü, *Türkiye'nin Coğrafyası*, Ankara 2003, S. 85

kalmıştır.⁴Bu yükselmeler sonucunda bölge kuzeyde Rus platformu, güneyde Suriye Platformu ve Doğu Toroslar arasında sıkışıp kalmış ve doğu batı doğrultusunda uzanan kıvrımlar birbirine yakın olarak kabarmışlardır. Bu yükselmeleri birtakım kırılmalar ve çökmeler izlemiştir ve bölgenin orta, doğu ve Kars yönünde volkanizmaya sebep olmuştur. Volkanlardan çıkan lavlar yüksek dağları oluşturmuşlar ve çukur alanları doldurmuşlardır. Bu dört türlü hareket, kıvrımların sıkışması, yükselmeler, volkanik dağların oluşması, lavların daha alçak yerlere yayılması Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok yüksek olmasına sebep olmuştur.⁵

Doğu Anadolu'nun önemli yükselteleri arasında, Uludoruk 4135 m, 3300 m'ye varan Mercan Dağları ve yine yükseltisi 3000 m'den fazla olan Ağrı volkanına kadar uzanan Karasu - Aras Dağları, Muş ve Van Gölü havzaları arasında bir fay hattı boyunca sıralanmış Nemrut, Süphan, Aladağ, Tendürek, Ağrı volkan dağları ile Erzincan'ın kuzeydoğusunda Keşiş Dağları ve Erzurum'un kuzeydoğusu da Kargapazarı Dağları bulunmaktadır. Atlas Okyanusu ve Hind Okyanusu arasındaki su bölümünün bir kısmı Doğu Anadolu Bölgesi'nden geçmektedir. Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir saha, sularını Kura ve Aras vasıtasıyla Hazar Denizi'ne göndermektedir. Bölgenin güneydoğusunda ise 16000 km² 'ye varan yüzölçümü ile Türkiye'nin ikinci önemli kapalı havzasını meydana getiren Van Gölü havzası yer almaktadır. Bunun haricinde kalan sahaların sularını Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat toplamaktadır.⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi ana çizgileriyle karasal bir özellik göstermektedir. Bu özellik bölgenin kenarlarından iç kısımlara geçildikçe daha da belirli hale gelmektedir.⁷ Karasal özellik, şiddetli bir karasallığa yönelmektedir. Bölgede, karasal iklimin belirli karakteri olarak uzun, şiddetli ve karlı kışların yanında, sıcak fakat daha kısa bir yaz mevsimi görülmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde şiddetli karasal karakter, yerini daha ılık bir iklime bırakmaktadır. Buralarda kış daha kısa, soğuk geçmektedir. Yazlar ise uzun ve sıcaktır. Iğdır'da

⁴ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB basımevi, İstanbul 1989, s. 125

⁵ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 470

⁶ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 13

⁷ Kenan Arınç, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, s.40

olduğu gibi bu alanlar mikroklima özellikleri göstermektedir.⁸ Türkiye’de kuzeyde Bayburt’tan güneyde Cizre’ye uzanan hattın doğusunda Kasım ayında yağın kar hemen hemen Mart ayının ortalarına kadar yerden kalkmamaktadır. Yüksek Erzurum-Kars platolarında etkili olan bu iklim tipinde senenin yarısına yakın bir sürede donma olayları görünür. Bu kuşakta kış döneminde yağın kar uzun süre varlığını korumaktadır. Bu kuşağın tipik karasal iklimlerden farklı bir özelliği de yaz kuraklığının belirgin olmayışıdır. Her dönemde yağış alan bu platolar sahasında en fazla yağış yazın düşmektedir. Dolayısıyla bu saha Karadeniz kıyısı kesimleri ile birlikte yaz kuraklığı görülmeyen bir bölgede yer alır. Esasen bu bölgede konargöçer tarzda yapılan büyükbaş hayvancılığın gelişmesinde sıcak devrede yeşil kalan yüksek çayır formasyonunun etkisi ön plandadır.⁹

Doğu Anadolu Bölgesi’nin asıl özelliği ot ve çayır alanları bakımından zengin olmasıdır. Kışları şiddetli ve uzun olan bu bölgede esas olarak tahıl tarımı yapılmaktadır. Otlaklar bakımından zengin olan bölgede hayvancılık faaliyetleri başta gelmektedir. Doğu Anadolu’da hayvancılığın tarla ziraatına nazaran daha önemli olması gibi, hayvancılık tarzı ve beslenen hayvan çeşitleri bakımından da yörelere göre bazı farklar görülmektedir. Bölgenin kuzeydoğu kısmında sığır sayısının koyuna yaklaşmasına ve bu yörenin, bütün yurttaki sığır bakımından en önemli sahayı temsil etmesine karşın, bölgenin batı ve güney kısımlarında küçük davar, koyun ve özellikle keçi gibi diğer hayvan türlerine oranla yüksek sayılara çıkmaktadır.¹⁰ Bölgenin olumsuz şartlarından dolayı hayvancılık ve az da olsa tarımsal faaliyetler bölgenin başta gelen ekonomik ve yaşamsal faktörleri olmuştur. Bölgenin bu durumu geçmişten çok farklı olmayan bir biçimde devam ederek günümüze kadar gelmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin coğrafi özelliklerinden dolayı bölgede oldukça zor koşullarda sağlanan bir ulaşım ağı bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi’nin çok eski çağlardan beri kullanılan ana yollarının birçok kısmı belirli noktalarda kesişen

⁸ Tefik Tarkan “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, C.I, Erzurum 1974, s.7 – 21

⁹ Hamza Akengin–İskender Dölek, *Türkiye Fiziki Coğrafiyası*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 12

¹⁰ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafiyası*, s. 43

yatay yollarla temsil edilmektedir. Bunlardan en önemlileri ve en eskisi Diyarbakır - Malatya - Samsun yoludur. Bu yol Mezopotamya ve güneydoğu Anadolu'dan gelerek Torosların teşkil ettiği bölümümün en alçak ve en kolay geçilebilen kısmını aşmaktadır. Malatya üzerinden geçerek Sivas ve Samsun'a kadar uzanmaktadır. Bölgenin daha doğusunda ise batı - doğu yönünde ana yollardan kuzeydekine Karadeniz kıyılarından gelen Zigana yolu Aşkale'de, güneyinde ise Diyarbakır - Bitlis Yolu Tatvan batısındaki Rahva düzlüğüne ulaşmaktadır.¹¹

Sonuç olarak; tarihi süreçlerden günümüze kadar Doğu Anadolu coğrafyasının yüksek dağlık bir bölgede yer alması gerek ulaşımı gerekse iklimi olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak tarihsel süreçte bu coğrafyanın insanını temel geçimler olarak etkilemiş olmasına rağmen yaşam devam etmiştir. Coğrafyanın insan faaliyetlerini etkileyen en önemli faktör olması bölgede yaşayan insanların uğraşlarında açıkça görmekteyiz. Bu da bize günümüzde olduğu gibi eski dönemlerde de sabit bilgiler sunmaktadır. Şimdi de Doğu Anadolu coğrafyasının kendine has bölümlerini inceleyerek bölgenin tarihi süreçlerden günümüze kadar olan gelişimlerini değerlendireceğiz.

1.1. Yukarı Murat-Van Bölümü

Doğu Anadolu Bölgesinin doğu kısmında bulunan Yukarı Murat-Van Bölümünde Ağrı, Muş ve Van illeri bulunmaktadır. Yukarı Murat-Van Bölümünün sınırı üst Erzurum-Kars Bölümü (sınırlar yukarıda ifade edildi), alt tarafta ise Van Gölünün hemen altından Yüksekova'nın kuzeyidir. Van Gölü ve Ağrı Dağı başta olmak üzere Erçek Gölü, Aras Dağları, Tendürek Dağları, Nemrut Dağı, Süphan Dağı Yukarı Murat-Van Bölümünde bulunmaktadır.¹²

1.2. Yukarı Fırat Bölümü

Doğu Anadolu Bölgesinin batı kısmında bulunan Yukarı Fırat Bölümünde Erzincan, Bingöl, Elazığ, Malatya, Bitlis ve Tunceli illeri bulunmaktadır.¹³ Yukarı Fırat Bölümünün sınırı üst tarafta Mercan Dağlarının doğusu, alt tarafta ise Bitlis ile Şırnak arasındadır. Güneydoğu Torosları, Keban Barajı, Mercan Dağları, Murat

¹¹ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 44

¹² Tarkan "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", s.18

¹³ Arınç, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, s.34

Nehri ve Palandöken Dağlarının ufak bir kısmı bu Yukarı Fırat Bölümünde bulunmaktadır.

1.3.Erzurum-Kars Bölümü

Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey kısmında bulunan Erzurum-Kars Bölümünde Ardahan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri bulunmaktadır. Erzurum-Kars Bölümünün sınırı üst tarafta Ardahan ilinin sınırı, alt tarafta ise doğuda Ağrı Dağının kuzeyi, batıda ise Mercan Dağlarının doğusudur. Aras Nehri, Erzurum-Kars-Ardahan platoları, Allahu Ekber Dağları, Çıldır Gölü, Palandöken Dağları Erzurum-Kars Bölümünde bulunmaktadır.¹⁴

1.4. Hakkâri Bölümü

Doğu Anadolu Bölgesinin güney kısmında bulunan Hakkâri Bölümünde Hakkâri ve Şırnak illeri bulunmaktadır. Hakkâri Bölümünün sınırları üst tarafta Van ve Bitlis illerinin doğusu, alt tarafta ise Hakkâri ve Şırnak il sınırlarıdır. Buzul Dağları ve Dicle Nehrinin bir kısmı Hakkâri Bölümünde bulunmaktadır.¹⁵

2.DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

İlkçağda medeniyetlerin oluşum sürecinde toplumların sosyolojik durumları kadar coğrafi koşulları da belirgin olmuştur. Coğrafi şartlar medeniyet çizgisinde siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin temelini oluşturmuştur. Anadolu coğrafyasının insan yaşamı üzerindeki etkisi aslında imkânsızlıklardan ortaya çıkmıştır. Anadolu tarihine bakıldığında birçok medeniyetin oluşmasında yarımadaanın coğrafi koşullarının etkisi olduğu söylenebilir. Jeomorfolojik açıdan birkaç özellik bu duruma kanıt oluşturur.¹⁶Bu duruma Anadolu'nun kuzey-güney yönü ile sıra dağlarla çevrili oluşu ve doğuda yüksek dağların olması ile “kapalı saha” örnek olarak gösterilebilir.¹⁷ Ayrıca bölgenin doğu-batı uzunluğunun fazla

¹⁴ Arınç, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, s. 45

¹⁵ Tarkan “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, s. 19

¹⁶ Zerrin Karakuzulu, “Anadolu’da ilkçağ medeniyetlerinin gelişimini desteleyen coğrafi şartlar ve Türkiye’nin bugünkü coğrafi potansiyelini doğru kullanabilmesinin önemi”, *Kültürel Değişim, Gelişim ve Hareketlilik Dergisi*, Cilt I, Ocak 2007, s. 387

olması bu iki ara bölgeye ayrılması ilk çağda Anadolu'da kurulan medeniyetlerin Anadolu'ya tam olarak hâkim olmasında etkili olmuştur. Öyle ki Anadolu'da kurulan medeniyetler doğu medeniyetleri ve batı medeniyetleri olarak kategorize edilmiştir. İlk çağın büyük medeniyetlerinden olan Hititler dahi Anadolu'nun tamamına hâkim olamamıştır.¹⁸ Doğu Anadolu Bölgesi ilk çağda günümüzden farklı bir görünüme ve daha geniş bir alana sahiptir. Dolayısıyla bu bölgenin jeopolitik önemi günümüzde olduğu gibi ilk çağda da fazladır.¹⁹ Yükseltinin fazla olduğu bu coğrafyanın sınırları, güneyde Maraş civarında Güneydoğu Toroslarının dış kısımları, batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki bölümü, kuzeyde Karadeniz dağlarını takip ederek Bayburt ovasını da içine alıp Güneye kurulan bir çizgi ile çevrilidir. Doğu sınırları ilk çağda geniş bir bölgeye yayılmış olup bir yandan Rion-Kura, diğer yandan Urmiye gölünün doğu kenarına kadar uzanır. Bu durum Doğu Anadolu bölgesinin günümüzdeki sınırlarından daha geniş bir coğrafyaya yayıldığını kanıtlar.²⁰ Doğu Anadolu'nun en belirgin özelliği yükseltinin fazla oluşudur. Bu durum ilk çağda insanların temel geçim kaynakları üzerinde belirgin olmuştur. İlk çağ Doğu Anadolu halkları bu durumu avantaja çevirerek daha çok bölgenin jeopolitik özelliğinden faydalanmıştır. Çünkü bölge Trans Kafkasya halkları ile Mezopotamya halklarının geçiş güzergâhındadır. Bu durum Anadolu'ya bir köprü vazifesi yüklemektedir.

Anadolu coğrafyası içinde Doğu Anadolu ve ilk çağ halkları bu özellikler üzerine medeniyetlerini inşa etmişlerdir. Van gölü çevresinde Tuşpa merkezli kurulan Urartularda tarım ve hayvancılık gelişme gösterirken, madencilik alanında en üst düzeye ulaşmışlardır.²¹ Öyle ki Anadolu'da demir çağını başlattıkları bilinir. Elazığ, Malatya ve Bitlis çevresindeki demir yataklarını işlemişlerdir. Bu özellik Urartular gibi diğer Doğu Anadolu uygarlıklarını da etkilemiştir.

Genel olarak değerlendirecek olursak Doğu Anadolu bölgesi ilk çağ tarihi boyunca jeopolitik olarak bir köprü vazifesi göstererek önemini devam ettirmiştir.²² Bu durum ve özellikleri ile ilk çağdan günümüze kadar her zamanyerleşme imkânı

¹⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 2008, s. 11-12

¹⁹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII-XIII-XIV, (Çev. Adnan Pekman), 5.Baskı, İstanbul 2005, s.89

²⁰ Afif Erzen, *Doğu Anadolu Ve Urartular*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 68

²¹ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 89

²² Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, s. 95

bulmuş ve bu bölgede birçok medeniyet çizgisinin de oluşmasında etkili olmuştur.²³ Ayrıca Strabon'un eseri eskiçağ Anadolu tarihi ile uğraşan bilim adamlarının yanında, Anadolu yer (şehir, nehir, dağ, göl) adları üzerine çalışan bilim damları (Türkologlar, tarihçiler) tarafından dikkatle incelenmeli ve yorumlanmalıdır. Strabon, Anadolu'nun pek çok yöresini bizim Evliya Çelebiden yüzlerce yıl önce gezip dolaşmış, pek çok şehir, kasaba ve köyün o zamanki konumu, zenginliği ve kültürü hakkında Geniş bilgiler vermiştir. Pek çok şehrin kurucusunun adını ondan öğrenmekteyiz. O, gezip gördüğü şehirlerdeki ticaret, ziraat ve sanatlar hakkında da bilgi vermektedir.²⁴ Bugün içinde yaşadığımız pek çok şehrin antik çağlardaki adını Strabon'dan öğrenmekteyiz. Tarihi coğrafya içinde değerlendireceğimiz bir başka kaynak da Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesidir.²⁵ Bu eserinin dördüncü cildinde Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anado'nun coğrafyası ve kültürleri hakkında bilgi vermiştir. Dolayısı ile Tarihi coğrafya ile ilgili önemli bir kısmı oluşturmaktadır.

²³Erzen, *Doğu Anadolu Ve Urartular*, s. 124

²⁴Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, s. 88

²⁵ Derviş Muhammed Zilli, *Seyahatnamenden Seçmeler*, Akvaryum Yayınları, İstanbul 2007, s. 45

BÖLÜM I

1.ESKİÇAĞDA DOĞU ANADOLU MEDENİYETLERİNİN SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL GELİŞİMİ

Doğu Anadolu bölgesi tarihsel gelişim sürecinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Jeopolitik öneminin ilk çağlardan itibaren başlaması Doğu Anadolu halklarının temel geçim kaynakları üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca coğrafi şartları dikkate alındığında yükseltisi fazla olan bu coğrafi bölge üzerinde medeniyet çizgisi oluşturan toplumlara siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak avantajlar sağlamıştır.²⁶ Bu bölgenin ilk halkları olan Hurri ve Mitanniler ve sonraki süreçte Hitit ve Urartu hâkimiyeti sürecinde bölgenin sosyoekonomik gelişimine katkıda bulunmuşlardır.²⁷ Tezimizin genel konusu olarak bu halkların kültürel fonksiyonları içinde özel bir konu olarak tandır ve ocak kültürleri ve bu kültürlerin gelişimi, medeniyetlerin oluşumları çerçevesinde anlatılacaktır.

1.1.M.Ö. III. VE II. Binyılda Doğu Anadolu Halkları

Tarih, ilk insan topluluklarında günümüze kadar bir bütündür. Bu bütünlük içinde tarihi ikiye ayıran en temel çizgi yazı olmuştur. Yazı öncesi dönemlere tarih öncesi (prehistorik) dönem, yazı ile başlayan döneme ise tarihi çağlar adı verilmiştir. İlk yazı Mezopotamya'da M.Ö. III. binyılın başlarında ortaya çıkmış ve çevre uygarlıklara yayılmıştır.²⁸ Bu yayılış Asurlular ile Anadolu'ya gelmiş ve Anadolu'da tarihi çağların başlangıcını oluşturmuştur. Bu durum dolayısıyla Asur kaynaklarında bu döneme ait verilen bilgilerde Anadolu'da yaşayan halkların özelliklerini bilgilerimize sunmuştur. Bu açıdan M.Ö. III. ve II. binyılda Doğu Anadolu'da yaşayan ilk halklar olan Hurriler ve Mitannileri ve bu halklara sonradan hâkim olan Hititlerin erken krallık dönemini ve bu uygarlıkların sosyokültürel gelişmelerini inceleyeceğiz.

²⁶Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, s. 103

²⁷Erzen, *Doğu Anadolu Ve Urartular*, s. 75

²⁸Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 79

1.1.1.Erken Hitit Dönemi

Hititler Anadolu'da yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmış büyük medeniyetlerden biridir. Bu medeniyetin gelişimi, tarihsel süreç içerisinde eski krallık, büyük krallık ve geç Hitit devletleri dönemi olmak üzere üç ana sürece ayrılmıştır. Anadolu'ya göç yoluyla gelip yerli halkları egemenliği altına alan Hititlerin ilk izlerine Neşa'da yani bugünkü Kültepe'de rastlamaktayız.²⁹

Neşa, farklı bilim adamlarına göre değerlendirilmiş ancak sonuç olarak bu bölgenin bir Hitit kenti olduğu konusunda buluşulmuştur. Hititlerin Anadolu'da kurdukları ilk siyasi rejim federatif beylikler dönemi olarak adlandırılır. Bunun da Anadolu'da en geç M.Ö. 18. yüzyılda kullanmaya başladığını da belirtmeliyiz. Bu devletin başkenti kaynaklarda Hattuşa olarak geçmektedir. Kültepe'deki Asur kaynaklarında elde ettiğimiz bilgiler, Kral Anitta'nın Hitit tarihinin bilinen en eski yazılı belgesinin sahibi olduğunu anlatmaktadır.³⁰ Ayrıca Boğazköy kazılarında bulunan bir metin Hitit dilinde yazılmış en eski belge olup Hititlerin kuruluşundan önceki dönemde Anadolu'nun tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Anitta'nın, Neşa'yı ele geçirdikten sonra kurduğu büyük beylik güçlü bir devletin kuruluşundaki ilk adım olarak bilinir. Anadolu'da bu dönemde Anitta'nın kurduğu beylik gibi birçok beylik bulunmaktaydı. Ve bu beylikler arasında da sürekli üstünlük mücadelesi yaşanmaktaydı. Ancak dış tehditlere karşı bazılarının birlik olması da doğal bir oluşum olarak görülmektedir. Bu mücadeleler sonucunda Hattuşa'da eski Hitit krallığının kurulduğunu görmekteyiz. Boğazköy'de 1950 yılında yapılan kazıda elde edilen bir belgede Hattuşa'da kurulan eski krallık hanedanının ilk hükümdarı olarak I. Hattuşili'yi görmekteyiz. Ayrıca bu belgeden Labarna adlı bir kralın Kussara hükümdarı olduktan sonra idare merkezini Hattuşa denilen bölgeye aldığı ve o sebeple Hattuşili adını aldığını ifade etmektedir.³¹ Bu yerin iskân edilmesinde doğal bir koruma alanı olduğu gerçeği yatmaktadır.

Hititlerin beylikler döneminde ülkenin idare merkezinin Hattuşa'ya alınmadan önce Kussara'da yaşadıkları bilinmektedir. Burada dikkat çekici bir unsur da

²⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınları, İstanbul 1990, s. 96

³⁰ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.17

³¹ Bölge Hititlerden sonra Hattuşa adını almıştır. Dolayısı ile bölgenin lokalizasyonunda günümüz çorum ve yakın çevresinin bu bölge içinde değerlendirilmesi mümkündür.

Pankusadı verilen bir meclistir. Bu meclis ülkenin bütün beylerinden oluşan soylular meclisi olarak bilinmektedir.³² Ayrıca krala danışmanlık görevi olan bu mecliste devlet işleri görüşülüp karara bağlanmaktaydı. Eski krallık döneminin en genel bilgilerini Telipinu metninde görmekteyiz. Bu kral M.Ö. 1495 – 1480 arasında yaşamış olup kendinden önceki dönemleri anlatmaktadır. Bu metinlerden Hititlerin Anadolu halkları üzerinde baskı ve egemenlik kurmak amacıyla sürekli akınlar yaptıklarını görmekteyiz. Hititlerin daha I. Hattuşili döneminde Halep'e akınlar yaptıklarını görmekteyiz. Bu akınlar yerleşme amacından daha çok yağmalama maksadı ile yapılıyordu. Arzawa'ya³³ yaptığı akınlar sonrasında bu akınların yağma amaçlı olduğunu ve devamındaki akınların da bu amaçla yapılacağını belirtmiştir. Ayrıca bu akınlar Hititlerin önemli bir uğraşı olarak görülmüş ve mitolojilerde de örnek teşkil etmiştir. Bir Hitit belgesinde boğanın krala Toros Dağlarını yarararak yol açtığından bahsetmektedir. Bu akınlardaki temel amacın bereketli topraklara ulaşmak olduğu belirtilir. Dikkat edilmesi gereken bir husus da Hitit kralının bu bilinçli Mezopotamya politikası kendisine bir örnek aldığını kanıtlar. Hitit kralının bu akınlarla, aynı amaç ile hareket eden Akad kralı Sargon'u örnek aldığı görülür. Hattuşa egemenliğini öncelikle denize ve bereketli topraklara ulaştırarak yüksek uygarlık çizgisine ulaşmak istiyordu. Bu akınlar ayrıca Anadolu'nun yüksek kültürlü yerli halkı Hurriler ve Mezopotamya kavimleri ile etkileşime girmelerini sağlamaktadır.³⁴

Hattuşili bilinçli olarak veliahtını Murşili olarak Kussara'da ilan etmiş ve başa Murşili geçmiştir. Babasının izlediği Suriye politikasını başarılı bir şekilde yürütmüştür. Hatta ülke sınırlarını Babil'e kadar genişletmiş ve bu ülkeye son vermiştir. Murşili 'den sonra entrika ile tahtı ele geçiren Hantili güneyden gelmiş bir yabancıdır. Bu durumu adının Luvice olmasından anlamaktayız. Bu dönemde de Suriye politikası güdülmüş ancak iç karışıkların da ortaya çıktığı görülmektedir. Aynı şekilde iktidarı ele geçiren Zidanta da kökeni ve adı itibarı ile Luvî toplumuna

³² Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 85

³³ Arzawa bölgesi hakkında birçok lokalizasyon çalışması yapılmıştır. Ancak bu konuda en yaygın görüş Arzawa'nın Ege Bölgesinde olduğudur.

³⁴ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 52

ait bir kişidir. Entrika ve cinayetlerle iktidara hâkim olan Zidanta'nın da sonu aynı olmuştur. Telipinu metinlerde icraatlerine çok sık rastlamamaktayız. Ancak Huzzia'yı sürgüne yollayarak başa geçen Telipinu bu saray cinayetlerine son vermiş ve veraset anlayışında meydana getirdiği değişikliklerle saray entrikalarına da son vermiştir. Veraset anlayışındaki değişiklik ile merkezi otoriteyi korumuş ve taht kavgalarını azaltmıştır. Bu durumu Telepinu metinlerinde geçen şu ifadeler ile anlıyoruz:

*“Birinci kadından doğan erkek çocuk kral olur. Eğer birinci sıradan bir prens yoksa ikinci sıradan olan erkek çocuk kral olur. Bir kral çocuğu, bir oğlan mevcut değilse bu durumda birinci sıradan olan kız evlendirilir, onun kocası kral olur.”*³⁵ Telepinu merkezi idareyi ele aldıktan sonra ülkenin durumu siyasal açıdan zayıftı. Güney Batı Anadolu'daki egemenliği Arzava saldırıları ile zayıflamış, Adaniya, Kizzuvatna ve güney kıyıları egemenlik alanından çıkmıştı.³⁶ Bunun üzerine Telepinu, Kizzuvatna kralı ile bir antlaşma imzalamış ve bu antlaşma Hititlerin ilk devlet antlaşması olmuştur.

Eski krallık döneminin son kralı Huzzia ile eşi Summiri daha önce ifade ettiğimiz belgelerde Kral Zidanta ve eşinden sonra ifade edilmiştir. Ayrıca bir başka Boğazköy metninde Huzzia'ya ait bir belgede: *“Büyük kral TabarnaHuzzianın mühürü sözleri kim değiştirirse öldürülecektir.”*³⁷ ifadesi belgelerde adı geçen kral listelerinin kronolojik sıralama ile yapıldığını ve bu sıralamanın da doğru olacağını kanıtlamaktadır. I. Hattuşili ve I. Murşili iktidarının altmış yıl sürmesi ve eski krallık dönemine parlak bir süre yaşatmış olması Hititlerin en önemli varlık meselesi olmuştur. Ayrıca bu iki parlak dönem sonrasında dokuz kral dönemi daha yaşanmış ve bu eski krallık iktidarı yüz yıla yakın sürmüştür. Bu süreçte Hititlerin gücü zayıflamış, Güney ve Güneydoğu hâkimiyetleri ortadan kalkmıştır. Bu durumdan yararlanan Hurriler, Mitanni devletini kurmuştur.³⁸

³⁵ Emanuel Laroche, *CataloguedesTexdesHitites*, Paris 1971, s. 5

³⁶ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 49

³⁷ Laroche, *CataloguedesTexdesHitites*, s. 11

³⁸ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 105

1.1.2.Azzi-Hayaşa (Yukarı Ülke)

M.Ö III. bin yıl Anadolu'sunda, önemli bir yeri de Azzi-Hayaşa krallığı tutmaktadır. Doğu Anadolu'nun ilk yerli halklarından olan bu topluluk birçok lokalizasyon açıklamasının neticesi olarak Erzincan ve çevresinde yerleşmiş ve Hititlerle çağdaş olmuş bir medeniyettir. Bu krallığın sınırları tam olarak saptanamamış, fakat bilim insanları bu konuda çeşitli sınır açıklamaları yaparak bu bölge itibariyle Azzi-Hayaşa krallığının konumunu belirtmeye çalışmışlardır. Bu krallığın Hititlerin bir vassal krallığı olması, Azzi-Hayaşa Krallığının konumu ve dönemsel olayları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Kaynaklarda Yukarı Ülke olarak adlandırılan Hayaşa bölgesinin konumu itibari ile Hitit krallarından III. Tuthaliya, I. Şuppiluliuma ve II. Murşili dönemlerinde bölgeye yapılan seferler neticesinde bir lokalizasyon oluşturmak gerekirse bölgenin Yukarı Kızılırmak'tan Van gölüne, Karadeniz'denİşuma'ya kadar uzanan bölge sınırları içinde Hayaşa yerleşim bölgesini ifade etmektedir.³⁹

Doğu Anadolu bölgesi, tarih öncesi süreçte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve bir köprü vazifesi görmüştür. M.Ö III. bin yıla ait sümer kaynaklarında bölgenin kuzeyinde yer alan dağlık kısma "Subartıs" adı verilmiştir. Bu bölge sonraki dönemlerde Hurrilerin egemenliğine girse de M.Ö II. bin yılın ilk yarısından itibaren Kuzeydoğu bölgesinin iç kesimlerinde Erzincan ve bölgesinde ili ve çevresinde Hayaşalıların egemen olduğu ve kuzeyde ise Azzi ülkesinin olduğu ifade edilmektedir. Aslında bu iki bölgenin aynı olduğu ve Azzi-Hayaşa Krallığı şeklinde ifade edildiği birçok tarihçinin ortak kanısıdır.⁴⁰ Bu konuda önemli bir husus da Hitit-Hayaşa ilişkileri olmuştur. Hititlerin Anadolu hakimiyetleri sürecinde Kussarayahâkim olmaları ile çevre toplulukları merkezde toplamaya başlamıştır.⁴¹ I. Hattuşili döneminde görülen Hurri saldırıları ile Yukarı Fırat bölgesindeki halkları kendisine bağladığı görülmektedir. Bu halklardan biri olan HayaşalılarınHurrihakimiyetine bakılarak Hitit-Hayaşa ilişkilerinin M.Ö 15. yüzyılda başladığını kabul edebiliriz. Aynı ilişkilerin Hitit imparatorluk döneminde ŞuppiluliumanınAzzi ülkesine yaptığı taarruzlarla ve denetim altına almasıyla devam

³⁹ Bekir Özgür, *Hitit-Hayaşa İlişkileri*, Yayımlanmamış Seminer, Erzincan 2016, s. 6

⁴⁰ Mahmut Pehlivan, *Hayaşa*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1991, s. 102

⁴¹ Pehlivan, *Hayaşa*, s. 85

ettiğini görmekteyiz. Hititler, Azzülkesine yaptığı seferlerde genellikle bölgeyi hakimiyetleri altına alsalar da bölge halkını asimile edemeyeceklerini bildiklerinden bu bölgeyi daha çok özerk bir yönetim anlayışı ile kendilerine bağlamışlardır.

1.1.3.Hurri-Mitanni Hâkimiyeti

Doğu Anadolu halklarının önemli bir bölümünü de Hurri halkı oluşturmaktadır. Hurriler M.Ö III. bin yılının son dönemlerinde Güneydoğuda ortaya çıkan bir halktır. Bu medeniyete ait en eski belge Mardin şehrinin güneyinde yer alan Urkis şehrinde bir tapınakla ilgilidir.⁴² Bu kent Yukarı Fırat ve Habur Irmağı arasında kalan bir bölgede yer almaktadır. Bir başka belgede bu kent için Hurri kralının oturduğu yer ifadesinin olması bu bölgenin Hurrilerin merkezi olduğunu göstermektedir. İlk başta Hurrilerin M.Ö II. bin yıllarda beylik halinde örgütlenmiş feodal bir anlayışına sahip olduğunu görmekteyiz.⁴³ Daha sonra Hind-Avrupalı boyların idaresinde kurulan ve halkının büyük çoğunluğunu Hurrilerin oluşturduğu Mitanni Devleti, bir yüzyıl süresince o dönemde mısırdan sonra en güçlü siyasi otorite olmuştur. Hurriler bölgede siyasi gücü elde ettikten sonra, Urfa, Diyarbakır, Telleferiye, Şagar, Bazar, Tellriman ve Kerkük'ün güneyi gibi bölgeleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Ayrıca yazılı kaynaklarda Mitanni devletinin merkezi olarak geçen ancak kaynaklarda tam olarak saptanamadığı Vaşşukanni kentinin Fırat yakınlarında olması muhtemeldir. Bir diğer yerleşim olan mama beyliğinin de aynı şekilde konumunu saptamak güçtür. Kemal Balkan⁴⁴ bu yerin Elbistan yakınlarında dağlık kesimlerde olabileceğini ifade etmektedir. Bu durum Hurrilerin M.Ö II. binyılın ortalarında Mitanni devleti döneminde Güney Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye bölgelerinde yaşadığını ortaya koymaktadır. M.Ö. II. binyılın ortalarına doğru ise Hurrilerin batıya doğru yayıldıkları ve Kilikya sınırlarına kadar uzandıkları anlaşılmaktadır.

Mitanni devletinin kralları Hurri kökenlidir.⁴⁵ Bu durum Hint bölgesine göç eden Hind-Ari topluluklarının Kafkas'ta ya da İran'dan bölgeye gelerek

⁴² Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 56

⁴³ Pehlivan, *Hayatı*, s. 102

⁴⁴ Kemal Balkan, *Mama Kralı AnumHirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, TTK Yayınları, Ankara 1957, s.36

⁴⁵ Akurgal, *Anadolu Medeniyetleri*, s.120

Hurrilerle kaynaşmış olacakları tezini ortaya çıkarır. Bölge halkının göç yoluyla bölgeye gelen bu topluluklardan yüksek bir medeniyet çizgisine sahip olduğunu görmekteyiz. Ancak bölgeye yeni gelen bu topluluklar askeri harekât noktasında gelişmiş olduklarından üstünlük sağlamışlardır.

Mitanni egemenliği M.Ö. 16. yüzyılda Asur toprakları ile Güneydoğu Anadolu'daki Kizzuvatna krallığını içine alıyordu. Mitanni kralları yüzyıllar boyunca Mısır kralları ile uyum içinde çalışmış ve Mezopotamya'da yüksek bir güce ulaşmışlardır.⁴⁶ Boğazköy kaynaklarından Hurri kralı Mattivaza'ya ait metinden öğrendiğimize göre Mitanni kralı Şauşattar altın ve gümüşle işlenmiş bir kapıyı Asur'dan alıp başkent Vaşşukanni'deki sarayına götürmüştür. Buna rağmen Mitannihakimiyeti bölgede kısa sürdü. Hititler, Şuppiluliuma döneminde Kuzey Mezopotamya ve Suriye hakimiyetini yeniden kurarak Mitanni devletini Hattuşa'ya bağlı bir krallık haline getirdi. Ancak eski krallık döneminde başlayan Hurri kültürünün etkisi büyük krallık döneminde daha da yoğunlaşmıştır. Mitanni devletinin son kralı II. Sattuara olup, bu krallık Ege göçleri ile tarihe karışmıştır. Bu olaydan kısa bir süre Hurrilerin yakın akrabaları tarafından Urartular Doğu Anadolu'da Van merkezli kurulacak ve Hurrilerin yerini alacaktır.⁴⁷

1.1.4.M.Ö. III. ve II. Binyılda Doğu Anadolu Halklarının Sosyal ve Kültürel Gelişimi

Doğu Anadolu'nun, coğrafi olarak kıtalar arası bir geçiş güzergâhı, üzerinde yer alması tarih boyunca birçok medeniyetin bölgeye hâkim olma mücadelesine girmesine neden olmuştur. Bu jeopolitik önemi ilk çağlardan günümüze kadar sürdüren Anadolu toprakları üzerinde birçok medeniyet, kültür hizmetlerini ortaya çıkararak toplumların gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu durum kültürel çeşitliliğin arttığını ve bölgesel oranda kültürleşmenin önemini ortaya koymaktadır.⁴⁸

M.Ö. III. ve II. binyıllarda Doğu Anadolu'yu istila eden toplumlar gerek kendi medeniyet çizgilerini gerekse yerli kültürlerin etkisine girmek suretiyle Anadolu kültür tarihine katkı yapmışlardır. Bu katkı kendinden sonra gelen devletleri de etkileyerek günümüze kadar ulaşmıştır. İlk çağ doğu toplumları bu medeniyet

⁴⁶ Akurgal, *Anadolu Medeniyetleri*, s. 135

⁴⁷ Balkan, *Mama Kralı AnumHirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, s. 41

⁴⁸ Erzen, *Doğu Anadolu Ve Urartular*, s. 91-95

çizgilerini oluştururken bölgenin coğrafi özellikleri de bu durumu etkilemiştir. Coğrafi yapının temel uğraş alanlarını etkilemesi sosyokültürel yapıyı şekillendirmiştir. Bu durum toplumların tarım toplumu ya da maden toplumu olarak değerlendirilmesinde etkili olmuştur.

M.Ö. III. ve II. binyıllarda bölgeye hakim olan Hititler, bölgede var olan Hurri-Mitanni toplumlarından etkilenerek yeni bir medeniyet çizgisi oluşturmuşlardır. Şimdi sırasıyla bu toplumların kültürel özelliklerinden bahsedelim.⁴⁹

Hititler, Anadolu hâkimiyeti ile yeni bir dönem başlatmış, bu dönemin içinde önemli bir medeniyet ortaya koymuşlardır.⁵⁰ Öncelikle Hitit döneminden bahsedecek olursak federal düzende olmaları din konusunda da hoşgörülü bir yapıya sahip olacaklarını ortaya koyacaktır. Boğazköy metinlerinden anladığımız kadarı ile birçok tanrının zikredilmesi inanç noktasında politeist bir anlayışı ön plana çıkarmaktadır. Bu anlamda Hititler baş tanrı olarak Gök tanrısına tapmışlardır. Baş tanrı ile baş tanrıça, federal Hitit devletinin birleştirici gücünü oluşturmaktadır. Ayrıca bu tanrılar yerli halklar olan Hurri, Hatti ve Hind-Ari toplulukları tarafından da benimsenmiştir. Gök tanrısı daha çok dağlar üzerinde durmuş olarak tasvir edilmiştir. Bu durum Hititlerin dağlık bölgelere bir kutsama gözüyle baktıklarını göstermektedir. Aynı zamanda tanrıçanın dişi olma geleneği önceden var olduğu gibi Hititlerde de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu durum dinsel metinlerde Arinna'nın güneş tanrıçası olduğu hatta Hurri kökenli Hepat'ın da aynı tanrıçalar olduğu ileri sürülmektedir.

Hitit sanatı genellikle Mısır, Babil, Sümer medeniyetlerinden farklı bir çizgide gelişmiştir. Ayrıca sanatta bu medeniyetlerle aynı seviye 'ye ulaştıkları görülür. Bu anlayış siyasi gücün önemli bir mesaj içeriğini oluşturduğundan daha da üzerinde durulmuştur. Hitit sanatı diğer toplum çizgilerinden farklı olarak mimari, heykel, kabartma ve mühürcülük alanında gelişme göstermiştir.

Hititlerde sosyal hayat, bölge halklarının hâkimiyet altına alınması sonucu kozmopolit bir yapıya sahip olmakla bölgede yer alan Hatti, Hurri, Hind-Ari gibi toplulukların Hitit sosyal yapısını oluşturan çok uluslu bir düzendir.⁵¹ Hititlerde diğer

⁴⁹Erzen, *Doğu Anadolu Ve Urartular*, s 94

⁵⁰ Akurgal, *Anadolu Medeniyetleri*, s. 63

⁵¹ Fatma Sevinç, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 17, Mayıs 2008, s. 11-32

medeniyetlerde olduğu gibi zenginliğin ölçütü toprak olduğundan sınıflı bir toplum yapısının görülmesi doğaldır. Hitit sosyal tabakasının en üstünü Kral-Kraliçe ve Kraliyet ailesi oluşturur. Ayrıca memuriyetler asiller tarafından en yüksek rütbelere alınmak kaydıyla oluşturulurdu.⁵²

Hititlerin ekonomik ve sosyal sistemleri, merkezi yönetime uygun bir şekilde işlenmiş, ailenin yaşadığı ev dahil tüm kurumlar devlete bağlanmış ve devlet bu kurumları görevlileri vasıtasıyla denetlemiştir. Üretimin toprağa bağlı olarak gerçekleştiği Hititlerde, toprak üzerinden elde edilen gelirin önemli bir kısmını vergi olarak kendine ayırmıştır. Geliri yüksek olan toprakların tasarrufu saray, tapınak ve asillere ait olmuştur. Temelde hürler ve kölelerden oluşan sınıflı yapı doğrudan kraliyet ailesine bağlı tutulmuştur. Mülkiyetin devlete ait olması feodal yapıyı engellese de kralın her yıl belirli dönemlerde oluşturduğu askeri seferlere katılması zorunluydu. Ayrıca toprağı işlemek için görevlendirilen kölelerin çoğunluğu fethedilen topraklardan getirilmişti. Sonuç itibarıyla devlet düzenin devamı için üretim faaliyetlerini sekteye uğratmak istemeyen Hitit kralları bu düzeni korumak için her ayrıntıyı ortaya koyan yasalar yapmışlar ve bu durumu geçerli kılmışlardır.⁵³

Kültür ve medeniyetlerin oluşum çizgisinde Hititlerin dahi etkilendiği Hurri-Mitanni döneminde Doğu Anadolu halkları bu coğrafyanın avantajı ile ilk kültür çizgisini oluşturmuştur. Bu beylikler her ne kadar Hitit egemenliği altına girse de gelişmiş medeniyetleri ile Hititleri etkilemeyi başarmıştır. Esasen Hititlerin sahip olduğu medeniyet içinde bu gibi medeniyetleri unutmamak gerekir. Bu tarz vassal devletlere Hurriler, Hattiler, Azzi-Hayaşa örnek verilebilir. Bu bağlamda bakacağımız bir topluluk da Hurrilerdir. Hurriler özellikle mitoloji, din ve yazın alanlarında önemli bir çizgi oluşturmuşlardır. Bu medeniyet daha çok etkileşim itibarı ile Sümer-Babil geleneğini devam ettirmiştir. Mitolojik anlamda önemli bir çizgi oluşturan Hurriler, Hitit, Fenike ve daha sonraki Hellen uygarlığını da etkilemiştir.⁵⁴ Ayrıca Hurriler mimarlık, heykeltiricilik, resim ve vazo sanatları,

⁵² Sevinç, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, Mayıs 2008, s. 21-22

⁵³ Sevinç, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, Mayıs 2008, s. 30

⁵⁴ Akurgal, *Anadolu Medeniyetleri*, s.124

mühürcülük ve diğer küçük sanatlarda da ileri bir düzey oluşturmuş, egemenlik altına girdikleri Hititleri de etkilemiştir.

Hurri kültürü TellHalaf kültürünün gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu kültür tabakası Hurrilerin yaşam merkezinde ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu'nun en eski halklarını oluşturan bu kavim tarımla uğraşmıştır. Toplumun genellikle hürler ve köleler şeklinde oluşması demografik yapının da temelini oluşturmuştur.

M.Ö. II. binyılda bölgede gördüğümüz bir diğer topluluklar da Azzi-Hayaşa prensliğidir. Hititlere bağlı vassal bir krallık halinde gördüğümüz Hayaşa Krallığı medeniyet çizgisi açısından önemli bir noktada yer almaktadır. Hitit krallık döneminde daha çok akrabalık ilişkileri ile ön plana çıkan bu topluluk Hititleri sosyal, kültürel ve ekonomik çerçevede etkilemiştir.⁵⁵ Ekonomilerinin temeli tarım ve hayvancılığa dayalı olan bu topluluğun kültür ve medeniyet gelişimi de bu minval üzere gerçekleşmiştir. Diğer toplumlarda gördüğümüz toprağa dayalı sınıflı yapı Hayaşa kültürünün de bünyesinde barınmıştır.

1.2.M.Ö. I. Binyılda Doğu Anadolu Halkları

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar her evresinde yaşanan coğrafya insanların temel uğraşları üzerinde etkili olmuştur. Asya ile Avrupa arasında adeta bir köprü vazifesi gören Anadolu, yüksek engebese rağmen konumu, coğrafi özellikleri ve zengin yeraltı kaynakları açısından yerleşim birimi olarak tercih edilmiştir.⁵⁶ Tarihsel süreçte Anadolu gibi jeopolitik öneme sahip yerleşim yerleri her zaman iskana açık olmuştur. Bu durum yaşanan coğrafyada farklı kültürlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Amacımız ise bu çeşitlilik içerisinde ortaya çıkan bir kültür özelliğini incelemek ve benimsetebilmektir.

M.Ö. III. binyıl halklarından bahsettiğimiz bölümde, Doğu Anadolu'da yaşayan halkların siyasi ve kültürel özelliklerini değerlendirmiştik. Bu bölümde ise kısaca yeni ortaya çıkan halkları ve devletleri değerlendirmeye çalışacağız. Bu döneme geçiş sürecinde M.Ö. II. binyıl boyunca Asurlu tüccarların Anadolu'da kavimler kurması, Anadolu uygarlığını etkilemiş ve yazı ile tarihi çağların

⁵⁵ Sevinç, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", Mayıs 2008, s. 40

⁵⁶ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s.2

başlamasında etkili olmuştur. Elbette bu kültürel asimilasyon Doğu Anadolu halkları üzerinde de belirli bir etkiyi öne çıkartmaktadır. Çünkü Mezopotamya kökenli bu toplumun geçiş güzergâhı üzerinde olması Asur etkisinin ilk olarak bu bölgede tesir edeceğini ortaya koymaktadır.

Geç Hitit ya da Hitit imparatorluk çağı bu dönemi aydınlatan ve dönem hakkında bilgilerimizi arttıran bir süreçtir. Bu dönemde Hititler Anadolu'su ve bağlı beylikler merkezi hale gelmiş ve birçok ırksal unsuru imparatorluk içine almıştır. Aynı dönemde Doğu Anadolu'da bir güç olarak gördüğümüz Urartular, bölgede Hurri-Mitanni etkisinin zayıflaması ile Tuşpa merkezli ortaya çıkmıştır. Bu konuda en eski bilgilerin Asur kaynaklarında olması muhtemel Asur-Urartu mücadelesini de ön plana çıkartmaktadır.⁵⁷ Anadolu'da bu dönemde yaşanan bir diğer hâkimiyet süreci de Roma medeniyeti ile görülmüştür. Kesintisiz olarak devam eden Hellen kültürü Roma imparatorluk çağı ile yeniden yorumlanmış ve ele aldığımız bölgede merkezi bir idarenin kurulmasında etkili olmuştur.

1.2.1.Geç Hitit Uygarlığı

Doğu Anadolu bölgesinin ilk çağ itibari ile yerleşime uygun bir bölge olması burada yaşayan toplumlar ve oluşturdukları uygarlıklar hakkında bilgi elde etmemize olanak sağlamıştır. Bölgenin ilk halkları M.Ö. III. binyılda etkili olurken bölgeye sonradan gelen ve bu halkları egemenlik altına alan Hititler uzun bir dönem etkinlik göstermiştir. Hititlerin Anadolu'da kurdukları uzun süreli hakimiyet sürecini farklı evrelerde görmekteyiz. M.Ö. III. binyılda Eski Hitit İmparatorluğu olarak göreceğimiz bu uygarlık daha da güçlenerek M.Ö. I. binyılda merkezi bir imparatorluk halini almış ve bölgede güçlü bir idare sistemi oluşturmuştur. Anadolu'ya ilk geliş süreçlerinde federal bir örgütlenme ile idare sistemi kuran Hititler sonraki dönemlerde merkezi bir imparatorluk haline gelmişlerdir. M.Ö. II. binyılın ilk çeyreğinde olduğu gibi demir çağı döneminde de Anadolu'da büyük federatif devletlerin olduğu bir dönem olmuştur. Hititler bu süreçte Güney Anadolu ve kısmen Suriye'de hüküm sürerken Hurrilerin devamı olan Urartular da Doğu Anadolu'da hüküm sürmekteydi. Bu uygarlıklar sonraki dönemlerde Mezopotamya

⁵⁷Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.25

halkları ile birlikte günümüz medeniyet çizgisinin oluşmasında önemli rol oynamışlardır.

Hattuşa'nın M.Ö. 1600 dolaylarında başkent olduğunu ve bu dönemde devletin başında I. Hattuşili'nin olduğunu görmekteyiz. Bu bölgenin başkent olarak ilan edilmesinde Kaşkalarla yapılacak mücadelenin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hitit egemenliğinin büyük krallık döneminde çok etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde devletin güçsüzlüğünü krallık içerisinde entrikaların olması ve taht kavgaları açıkça göstermektedir. Ayrıca bu güçsüzlüğün bir nedeni de tam olarak üzerinde hakimiyet sağlayamadıkları feodal örgütlenmedir.⁵⁸ Şuppiluliuma döneminde Hititler, başkaldıran Arzawa ülkelerine savaş açmış daha sonra Karadeniz dolaylarındaki Kaşkaları egemenlik altına almıştır.⁵⁹ Demir çağında önemli bir güç haline gelen Hitit egemenliği bu feodal dönemi çok fazla koruyamamıştır. Hititlerin ve Arzawa olarak bilinen federatif yapının bozulması Hitit etkisinin tam olarak sonlanması anlamına gelmemektedir.⁶⁰ Anadolu'nun önemi hala devam ederken M.Ö. 1200'lerden sonra demirin kullanılması bu önemi daha da arttırmıştır. Hitit etkisinin zayıfladığı bu dönemde ortaya çıkan feodal unsurlar bir anlamda Anadolu'da Hitit kültürünü devam ettirmiştir. M.Ö. 1100'lerde geç Hitit devletlerinin stratejik önemini koruması gerekmektedir. Çünkü çevresel tehditler bu uygarlığın sınırlarında yeni güçleri ortaya çıkarmaktaydı. Bunlardan önemli olarak gördüğümüz Asurların, kısa bir süre sonra ise Aramilerin yeni bir tehdit olarak ortaya çıktığını görmekteyiz.

Asur kolonilerinin Anadolu harekatı yalnızca Ergani yoluyla sınırlı kalmamış, M.Ö. 1110 senesinde I. Tiglath-Pileser Malatya'ya kadar gelmiş ve buradaki Hatti olarak bilinen Milid Krallığı ile karşılaşmıştır. Yine bir başka seferde Hatti krallarını etkisi altına almıştır. Bu etki altına alınan küçük prenslikler Hititlerin vasal beyliklerinden başkası değildi. Bu beyliklerin Hititlerin Anadolu'da etkisinin azalması ile yeniden örgütlendikleri görülmektedir. Yine bir başka Asur kralı III. Salmanazar güneydeki geç Hitit devletlerini zayıflattıktan sonra M.Ö. 839'da Amanos dağlarını aşarak Kizzuvatna bölgesine ilerlemiştir. Geç Hitit devletleri

⁵⁸ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir 1982, s.55

⁵⁹ Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi, Belleten*, Ankara 1947, s.13

⁶⁰ J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2013, s.170

döneminde Anadolu hakimiyeti sürecinde Hititlerin vasal prenslikleri üzerinde etkilerinin azaldığını açıkça görmekteyiz. Bu etkinin azalması ile güneyden ve kuzeyden yeni halkların bu bölgelere gelerek yeni bir politik unsur oluşturduklarını görmekteyiz. M.Ö. 1200-840 seneleri arasında dış baskılar, çevresel tehditler bu etkinin azalmasında büyük rol oynamıştır. Nitekim stratejik bir noktada bulunan Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması sürpriz olmamıştır. Bir dönem Anadolu tarihinde büyük bir etki oluşturan Hititlerin dağılması ile ortaya çıkan federatif yapı Hitit kültürünü devam ettirmiş bu da Hitit uygarlık seviyesinin üstünlüğünü kanıtlamıştır.⁶¹

1.2.2.Urartular

Hititler çağında Güneydoğu'da egemen olan Mitanni Devletinin zayıflaması ile birlikte Mitanni devletini oluşturan Hurri halkı Doğu Anadolu'da küçük federatif devletler kurmuştu. Daha sonra Asur belgelerinde ilk kez kral I.Salmanasar döneminde Urartu yurdunun ve halkının adı geçmektedir. Dil bilimciler Urartu adının Ağrı Dağı ile ilgili olduğunu ve daha önceki Hurri dili ile ilgili olduğunu kanıtlamıştır. Her iki dil de köken itibari ile Asya kökenli olup daha önce bölgede konuşulan dillerden farklı olduğu anlaşılmaktadır.⁶² Bölgede önemli bir etki oluşturan Urartular çivi yazısını kullanmış ve geniş ölçüde kent kültürü ortaya koymuş bir uygarlıktır.

Urartuların başkenti olan Van/Tuşpa bugün tarihi Van kalesi civarında yer alan bir alanı kapsamaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar burada Urartulara ait birçok yapı kalıntısını ortaya çıkartmıştır. Urartuların bölgedeki bir diğer önemli kenti de Erebuni'dir. Bu kente ait yapılar Erivan yakınlarında yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Merkezi yapılanmada önemli bir yere sahip olan bu kent Urartu kültürü içerisinde madencilik alanında ön plana çıkmıştır. Yine Urartulara ait önemli bir kent de Erzincan yakınlarındaki Altıntepe kentidir. Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Urartulara ait önemli bir yerleşim birimi ortaya çıkmıştır. Ayrıca bugün Van'ın kuzeydoğusunda yer alan Toprak Kale'deki Rusahinili de önemli bir Urartu kenti olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶¹Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 149

⁶² Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, s.128-130

Urartular Doğu Anadolu'da kurdukları önemli kentleşmenin yanı sıra mimari açıdan önemli bir seviyeye ulaşmışlardır. Ayrıca Urartular dokumacılık ve maden işletmeciliğinde önemli bir noktaya ulaşmıştır. Urartuların tesis ettiği bu ekonomik ve sosyal düzenin yanı sıra dini düzen de dikkate değerdir. Urartularda Hurriler gibi birçok tanrı mevcut olup baş tanrı Teşuba'nın Hurri dinindeki Teşup ile aynı olması bu durumu kanıtlar. Urartular M.Ö. I. binyılın başlarında Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresinde önemli bir uygarlık oluşturmuş olup Asurlarla çağdaş bir uygarlıktır. Bugünkü bilgilerimize göre Urartuların en eski kralı Lutibri'nin oğlu Sardur'dur. Bu kral M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarında Asur kralı Asurnasirpal'ın çağdaşı olarak yaşamıştır.⁶³ Kral Sardur kendisini "bütün ülkelerin kralı" olarak nitelendirirken bu durumu aynı zamanda Asurlulara bir rekabet olarak değerlendirebiliriz. Ayrıca bu durumu kanıtlayan güçlü otoriter dönem kral Menua ve II. Sardur dönemleri olarak görülmektedir. Bu dönemde Urartular Anadolu'nun önemli merkezlerini elinde tutmuş ve Asurluların kıyılara inmesine engel olmuştur. Bu güç Urartuları Ortadoğu'nun temsilcisi olarak ortaya çıkarmış ve doğu ticaretinin hakimiyetine vesile olmuştur. Urartular, Medlerin bölgede güçlü bir hakimiyet kurması ile M.Ö. 7. yüzyılda ortadan kaybolmuştur.

Urartuların Doğu Anadolu'da kurdukları siyasi ve ekonomik tesisler göze çarpmaktadır.⁶⁴ Urartular birçok valiliklere ayrılmış bir tür memur devletidir. Vilayetlerdeki her türlü ihtiyaç krallığın emrine hazır bulunmuştur. Ayrıca bölgede önemli bir ekonomik tesis kuran Urartular sulama kanalları ile toprakların verimini arttırmıştır. Bugün dahi mevcut olan bazı göllerin Urartular tarafından suni olarak oluşturulduğu bilinmektedir. Urartular bilhassa maden işlemeciliğinde öne çıkmaktadır. Bölgenin jeolojik yapısı dikkate alınacak olursa Urartuların maden işlemeciliğinde ileri bir düzeye ulaştıklarını söyleyebiliriz.

Anadolu'da federatif yapıdaki Hurri-Mitanni siyasi oluşumunun otoritesi zayıflayınca Anadolu ayrıca beyliklere bölünmüştür. Asurların bölgede güçlenmesiyle bu durumu fırsata çevirmek isteyen Asur kralları Hurri devletlerini kendilerine bağlamaya başlamıştır. Bu devletçikler de Asurlara karşı birleşerek ortak

⁶³ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.175

⁶⁴ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 88

bir savunma oluşturmuşlardır. Asur belgelerine göre M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü çevresinden batı İran'a kadar olan bölgede Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asurlular arasında mücadeleler başlamıştır.⁶⁵ Urartulara ait en eski bilgiler Asur kaynaklarına aittir. Bu durumu aynı dönemde yaşamış kralların, çağdaşları hakkında verdikleri bilgiler doğrulamaktadır.

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasi varlıklarını koruyan Urartular M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda ön Asya ve Anadolu tarihinde çok fazla ön plana çıkmamıştır. Bu durum İskitlerin Urartu ülkesini istila ettiklerini ve önemli Urartu kültür merkezlerini imha ettiklerini göstermektedir. Nitekim Urartular bölgede sonradan etkinliğini gördüğümüz Medler tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1.2.3.Roma Hâkimiyeti

M.Ö. I. ve II. yüzyıllarda Anadolu kentleri dönem uygarlıklarının önemli merkezleri arasında yer almıştır. Bu bölgeler günümüze kadar önemini korumuştur. Anadolu'nun tarihsel gelişim sürecinde birçok medeniyetin kurulduğu ve bu coğrafyada yerli halkların yanı sıra bölgeye sonradan gelerek uygarlık oluşturan toplumlar da görülmüştür. Anadolu tarihine önemli katkılar sunan bu medeniyetlerden biri de Roma Uygarlığıdır.⁶⁶

Roma medeniyeti ilkçağın en büyük uygarlıklarından biri olup sınırları itibari ile bugünkü Sicilya yarımadası, Makedonya, Anadolu ve Suriye bölgelerine hâkim olarak tarihte ilk kez Akdeniz hakimiyetini sağlayan uygarlık olmuştur.⁶⁷ İlkçağda büyük bir etki oluşturan Roma köken itibari ile bölgeye sonradan göç eden Etrüksler tarafından oluşturulmuştur. Roma döneminde Anadolu kültür ve medeniyet çizgisinde gelişmiş ve bir Hellen geleneğiyle ortaya çıkmıştır. Roma döneminde Anadolu-Hellen geleneği kesintisiz olarak devam etmiştir.⁶⁸ Roma dönemi Anadolu'sunda bu devamın birçok özelliğini görmekteyiz. Örnek olarak Hellenistik dönemde Efes'teki tiyatrolarda oturma yerlerinin çevreye göre daha yüksekte yer alması ve bu nedenle seyircilerin sahne binasının üstünden kent manzarasını seyretmeleri gösterilebilir. Ancak Roma ve Hellen mimarisi arasındaki farklılık,

⁶⁵Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.25-43

⁶⁶ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Mastbaası, İstanbul 1970, s. 125

⁶⁷ Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 145

⁶⁸ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 220

Hellenistik dönem yapı önyüzlerinde egemen olan yatay düzenlemeye karşı Roma çağ cephelerinde dikeyliğe önem verilmesi olarak karşımıza çıkar.

Roma Anadolu'sunda birçok eyalet yer almaktadır. Bunların ilkinin Assia eyaleti oluşturur. Ancak bu eyalet bir fetih politikasının değil bir mirasın sonucudur. Bu durum Roma'da yaygın olarak görülmüştür. Bu tür eyaletlerin sınırları belirlenirken yerini aldığı krallık toprakları ya da bölgenin sınırları ile birebir örtüşen bir ölçüt değildir. Ancak August'tan sonra Roma eyaletleri, konsül eyaletleri ve praetor eyaletleri olarak sınıflandırılmıştır. Sonuç itibari ile Anadolu'da güçlü bir idare kuran Romalılar Hellen kültürünün bir devamı olarak görülmüş ve eyalet sistemleri ile güçlü bir merkezi otorite oluşturmuşlardır.⁶⁹

1.2.4. M.Ö. I. Binyılda Doğu Anadolu Halklarının Sosyal ve Kültürel Gelişimleri

İlkçağın devir atlatan kullanımı olan demir çağı ve deniz halklarının Kargamış ve Kizzuvatna'da yaptıkları yıkımlar dışında bütün göç dalgalarından en az etkilenen bölge Güneydoğu Anadolu olmuştur. Nitekim Hitit Uygarlığının sonunu belirleyen kaostan kendini kurtarabilen vassal devletler Hitit kültürünü bir süre daha devam ettirmiştir. Hitit, Luvi, Arami ve bir kısım Hurri prenslikleri tarafından kurulan “geç Hitit devletleri” Anadolu tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.⁷⁰ Birçoğu Luvice konuşan geç Hitit devletleri çoğunlukla Asur kültüründen etkilenmişlerdir. Asur çivi yazıları Anadolu'daki beylikler gibi bu devletleri de etkisi altına alsa da çoğunlukla Hitit kültürü ağır basmıştır. Ancak yazılı kültür olarak hiyeroglif yazısı kullanan bu beylikler 9. Yüzyılın başlarından başlayarak kültürel ve siyasi açıdan Asur İmparatorluğunun eline geçmiştir.

Anıtsal mimari de Hilani denilen çok katlı yapıları benimseyen geç Hitit kültürü daha çok kabartmalarda ortaya çıkmıştır. Bu kabartmalar stil olarak üç evrede ortaya çıkar. Son kültür evresinde Asur etkisi görülürken ilk iki evrede Hitit uygarlığı kendini belli etmiştir. Bu kabartmalardan en dikkat çekici olanı merkezi üç evreyi de içinde barındıran Kargamış kabartmasıdır. Ayrıca İvriz kaya kabartmaları da geç Hitit sanatının önemli bir kısmını ön plana çıkarır. Hitit sanatının bir diğer

⁶⁹ Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 146

⁷⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.4

ögesi de mimaride karşımıza çıkar. Geç Hitit mimarindeyoğun olarak görülen Asur-Fenike etkisi bu durumu kanıtlar. Genel olarak Hitit kültürünün oluşumunda özgün bir uygarlık dışında Hatti, Mezopotamya ve Hurri etkisi de görülmüştür.

Hititlerin Anadolu'da kurdukları sosyal-ekonomik düzen üç dönemde ortaya çıkmıştır. Gerçeklik üzerine kurdukları politika genel olarak egemen oldukları halklar üzerinde hoşgörü politikası olmuştur. Başlangıçta asimilasyon politikasını uygulamayarak yerel kültürlerin uygarlıklarını korumuş ve bu çerçevede kendi kültür çizgilerini oluşturmuşlardır.⁷¹

M.Ö. I. binyıl halklarından biri de Urartulardır. Önceleri birçok beyliğin egemen olduğu Doğu Anadolu M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Urartu egemenliğine sahip olmuştur.⁷² Bu uygarlığın ortaya çıkışı ile merkezi ve teokratik bir sistemle yönetim başlamıştır. Tuşpa'daki saray ve geniş kapsamlı genel olarak hakim olan düşüncedir. Toplumlar soylular, savaşçılar, çiftçiler ve köleler gibi sınıflara ayrılmıştır. Eyaletlere bölünerek yönetilen yönetim birimlerinde merkezden gönderilen valiler aracılığı ile merkezi otorite güçlü tutulmaya çalışılmıştır. Her eyalet birbirinden doğal yükseltilerle ayrılmış tarıma elverişli alanları kapsamaktadır. Urartu kültüründe önemli bir savunmayı da kaleler oluşturmaktadır. Bu kaleler çeşitli amaçlara yöneliktir. Bunlardan en önemlisi idari merkez durumunda olanlarıdır. Bu tür kalelerde genellikle bir yönetici sarayı ve birkaç tapınak yer almaktadır. Kimi kaleler ise yalnızca askeri amaçlıdır. Diğer yandan Van kalesindeki kayalardan Urartu sanatının en önemli unsurlarından birini de kral mezarları olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Anadolu kültür tarihinde önemli bir yeri olan Urartuların günümüze kadar ulaşan önemli bir merkezi Çavuştepe'dir. II. Sarduri'nin bir yansıması olan bu bölgeye kurucusunun adı verilmiştir. Burası ekonomik, yönetsel ve dinsel işlevleri bünyesinde toplayan önemli bir merkezdir. Aynı zamanda bu bölge Urartu ülkesinin önemli bir maden bölgesi olduğunu göstermektedir. Urartular maden yatakları açısından zengin bir bölgede yer almıştır.⁷³ Ayrıca Urartularda ahşap, kemik ve boynuz oymacılığı da yer almıştır. Urartu sanatı farklı kaynaklardan oluşan

⁷¹ Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, s. 73-75

⁷² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 10

⁷³ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, s. 95

kozmpolit bir kùltùrdùr. Mimari ve mùhùrcùlukte Anadolu gelenekleri yer alırken yazı, sùsleme ve resimde Asur etkisi görülür.⁷⁴

Anadolu kùltùr tarihinde değineceğimiz ve gelişimini gördüğümüz bir uygarlık da Roma medeniyetidir.⁷⁵ Çoğunlukla Hellen kùltürünün devamı olan bu uygarlık öncelikle Anadolu mimarisinde ön plana çıkmıştır. Bu kùltür devamlılığının yanı sıra Romalılar Anadolu'da özgün bir yapı da ortaya koymuştur. Anadolu'daki daha önceki kùltürlerden farklı olarak tiyatro yapıları bu duruma örnektir. Yine diğer toplumlarda olduğu gibi Roma çağında da toplum sınıflara ayrılmış en üst sınıfı Patriciler oluşturmuştur. Bu durum sosyal tabakanın oluşmasında önemli bir fonksiyonu ortaya çıkarmıştır. Romalılar dini olarak önceleri çok tanrılı bir anlayışa sahip iken daha sonra Milano bildirisi ilan edilerek Hristiyanlığı serbest bırakmıştır. İlkçağın büyük uygarlıklarından biri olan Romalılar Anadolu'da her açıdan büyük bir uygarlık tesis etmişler ve bu özellikleriyle kendilerinden sonra kurulacak birçok devlet ve medeniyete de örnek teşkil etmişlerdir.

⁷⁴ Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, s. 85

⁷⁵ Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, s. 149

BÖLÜM II

1.ESKİÇAĞ'DA DOĞU ANADOLUDA TANDIR VE OCAK KÜLTÜRLERİNİN ÜRETİMİ VE GELİŞİMİ

Kültürel çerçevede birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu'da toplumlar yaşam standartlarını ortaya koymuştur. Bu anlamda işlemeye çalışacağımız tandır, ocak, fırın gibi kullanım amacı bölgesine ve toplumuna göre değişen kültürler Anadolu'da önemli bir yer tutmaktadır. İnceleme konumuz dâhilinde bu kültürü bölgede yapılan arkeolojik veriler ışığında değerlendirirken günümüzde de kullanım şekli ve gelişimlerini incelemeye çalışacağız. Konu alanımız ve inceleme bölgemiz Doğu Anadolu tandır kültürleri olacaktır. Doğu Anadolu bölgesinde yaygın olarak kullanılan tandır ve ocaklar kırsal kesimin önemli bir uğraş alanını kapsamaktadır. Bu bölgede kullanılan tandırlar, köy yerleşimleri içinde özel mimari dekorasyon ile karşımıza çıkar. Bu tür yerler yaşam alanı içinde "Tandır evi, kom ya da Tandırılık" şeklinde ifade edilmiştir. Birçok amaçla kullanılan tandırlar daha çok yaz mevsiminde kışlık ekmek stokunu hazırlamak üzere kullanılır. Arkeolojik verilerde de Doğu Anadolu'da birçok yerleşim yerinde yapılan kazıda tandır kullanımının yaygın olduğunu görmekteyiz. Ancak arkeolojik verilerde tandırların sadece şekil itibari ile kullanıldığını bunların üretim teknikleri ya da kullanım şekilleri üzerinde durulmadığını görmekteyiz. Bu eksiklikleri daha çok günümüz kullanım alanı ile anlatmaya çalışacağız.

Doğu Anadolu'nun önemli bir kültür ögesi olan Tandır, bölgelerine göre farklılık gösteren yapı bütünlüğüne sahiptir.⁷⁶ Yapılar topluluğu içinde dizayn edilen tandır evleri, Doğu Anadolu kültüründe genellikle iç avlulu ve tandır evleri plan tiplerine göre değerlendirilmiştir.⁷⁷ Kullanım amacına göre şekillenen tandır evleri, bölgesel kültürlerin temel mutfak yapıları olarak kullanılmıştır. Bunun dışında yemek pişirme, oturma ve yatma gibi fonksiyonları ile de kullanılmıştır.⁷⁸ Tandır

⁷⁶Bahattin Ögel, "Erzurum Evleri" *Ülkü Dergisi*, Sayı 12, Ankara 1947, s. 32-33

⁷⁷Harbi Hotan "Erzurum'da Sivil Mimari ve Özellikleri" *Arkitekt Dergisi*, Sayı 171-172 Mart 1946, s. 62-64

⁷⁸Günkut Akın, *Asya merkezi mekan geleneği*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.187-207

evleri ayrıca bu yapılar bütünlüğü içinde kiler, küçük ocak, tandır başı, ambar gibi bir bütün içinde yer alan mimari dekorasyonlar olarak değerlendirilmiştir.⁷⁹ Bu yapılan içinde tandır başı olarak kullanılan bölge genellikle girişin karşısında yüksek bir noktada yer alır.⁸⁰ Tandır evlerinde yapılan işçilik ve günlük uğraş dışında bu mekanların, akşamları oturup sohbet etmek için bir araya gelinen ve birlikte vakit geçirilen mekanlar olarak da tasarlanmış olması Doğu Anadolu'da kültürel gelişim açısından önemli bir yer tutmaktadır.⁸¹

Doğu Anadolu bölgesi yerleşim alanları içinde zor koşulların yer aldığı bir bölgedir. Buaçından burada tarih boyunca yaşamış insanların coğrafi şartlar ışığında hareket ettiğini unutmamak gerekir. Coğrafi şartların zorluğu ekonomi üzerinde etkili olmuşken bu bölgeye hâkim olan toplumların tam bir egemenlik kuramadıkları da görülmüştür. Bu araştırmada öncelikle ele alacağımız tandır kültürleri, günümüz tandır kullanımını, kültürel etkisi, bölgesel farklılıkları açısından değerlendirilip bu tandırların arkeolojik veriler ışığında kullanım yönlerini ele almaya çalışacağız.

2.ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA DOĞU ANADOLU TANDIRLARI VE ÖNEMİ

Doğu Anadolu bölgesi, coğrafi konumu ve stratejik özellikleri ile günümüzde olduğu gibi tarih öncesi dönemlerde de önemi fazla bir bölgedir. Bu anlamda bakılacak olursa tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar her zaman yerleşmeye açık bir bölge olmuştur. İnsanların uğraş alanları ve sosyo-ekonomik halleri bu bölgeye hâkim olan medeniyetleri de etkilemiş ve devletlerin bu bölge için siyasetlerinin her zaman yerleşme olmasına neden olmuştur.⁸² İnsanların tarih boyunca yaşam alanları içinde teşekkül ettiği hayat tarzları ve bu biçimler içinde ortaya koydukları medeniyet çizgileri bugün bizlerin araştırma konusu olmuştur. Bu bağlamda inceleme tezimizin ana konusu olan ilkçağ tandır ve ocak kültürleri yine

⁷⁹ Karpuz,1989; Gündoğdu, 1997; ayrıca bkz. Karabekir, 1984

⁸⁰ Zerrin Köşklü, "Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, Erzurum 2005, s. 17-24

⁸¹ Günkut Akın, *Tüteklikli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 323-354.

⁸² Aylin Erdem, "Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları", *Ege Üniversitesi Dergisi*, mart 2007, Sayı 17, s. 47-50

bu toplumların ortaya koyduğu bir yaşan standardı olarak araştırma konumuza dâhil edilmiştir.

Köken itibari ile tandır, birçok medeniyet tarafından kullanılmıştır. Tandır ilk olarak neolitik devrim ile başlayan yerleşme ve konutlaşma türü içinde pişirme ve ısınma fonksiyonları olarak kullanılmıştır.⁸³ Bu amaçlar ile tandırın kullanıldığı arkeolojik veriler ışığında bilinmektedir.⁸⁴ Tandırlar kullanım amacına göre taşınabilir veya duvara bitişik yapıldığı görülmektedir. Arkeolojik verilerde Çatahöyük, Kültepe ve sonraki dönemlerde Hitit mimarisinde çeşitli fonksiyonları ile kullanılmıştır.⁸⁵ Örneğin tandır kullanımı Çatalhöyükte kare, dikdörtgen veya yuvarlak biçimli; Kültepe’de(Kaniş Karum I ve II) at nalı şeklinde ve iç içe geçmiş; Norşuntepe’de U biçimli; Hitit mimarisinde duvara dayalı yuvarlak veya dikdörtgen⁸⁶, Altın-tepe’de(Erzincan) yuvarlak veya duvara dayalı U biçiminde⁸⁷; Erzurum, Karaz, Pulur ve Sos höyükte yuvarlak ve at nalı şeklindeki tandır ve ocak tipleri⁸⁸ bu fonkdiyonel farklılıklara örnek teşkil eder.⁸⁹ Doğu Anadolu’da yapılan arkeolojik kazılar göz önüne alındığında tandırların kullanımına yönelik çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Kuzeyde Erzurum bölgesinden itibaren, Van gölü havzası ve Elazığ-Malatya olmak üzere tüm Doğu Anadolu kazılarından elde edilen veriler tandır kullanımı ve yapımının tarihi süreci hakkında aydınlatıcı bir materyaldir. Tandır kullanımına ait en erken bilgilerin Erzurum’daki Pulur verileri ışığında geç kalkolitik döneme kadar gittiği bilirse de Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun geç kalkolitik sürecine yönelik çalışmalar üzerine yapılan araştırmalarda tandır fırınlarına

83 James Mellaar, *Çatalhöyük: Anadolu’da Bir Neolitik Kerv*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 38-39

84 Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, (Çev.Beral Marda), TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 189-198

85 Evin Özgül, ”Hitit Sanatı” , *Yüksek Lisans Tezi*, Afyonkarahisar, 2008, s. 49-51

86 Hamit Zübeyr Koşay -,K. Turfan, ”Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, Ankara 1959, s. 349-362

87 Mehmet Karaosmanoğlu, ”Altın-tepe kazısı” , *Kazı Toplantısı Sonuçları*, Ankara 2005, s. 59

88 Hamit Zübeyr Koşay-H. Vary, *Pulur Kazısı*, Ankara 1964, s.23 ; ayrıca bkz. Takaoğlu 2000; Özgüç,1986

⁸⁹Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 205

yönelik çok fazla bilginin olmadığını gösterir. Ancak Pulur kazılarında tandır veya buna benzer kullanım amaçlı bir materyalin ve bir fırının olduğu rapor edilmiştir.

Doğu Anadolu arkeolojisi tandır verilerinin özellikle demir çağı ile başladığını belirtir. Ancak Güneydoğu'daki birkaç merkezde tandırların orta ve geç tunç çağında kullanıldığını göstermektedir. Örneğin Diyarbakır bölgesindeki kenantepe ve salattepe gibi kazı bölgelerinde tandır kullanımı bu tarihlerde görülmektedir.⁹⁰ Aynı şekilde Siirt yakınlarında bulunan Türbe höyükte yer alan ocak ve fırınların geç tunç çağına tarihlendiği ifade edilir. Suriye bölgesinde de aynı dönemi tarihleyen tandırların bulunması kültürel olarak bir etkileşimin olduğunu gösterir. Ancak bu dönemlerde Doğu Anadolu'daki kazı yerlerinde tandır ya da ocak kültürlerine rastlanmaz. Bu durum Doğu Anadolu kazılarının yetersizliğinden kaynaklanır. Erzurum, Elazığ, Malatya bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılar, fırınların orta ve geç tunç çağına yönelik bilgiler vermediğini bilinir. Erzurum yakınlarında yer alan Sos höyük'ün orta tunça çağına ait bilgilerinde yuvarlak ve "U" biçimli fırınların varlığından bahsedilir. Aynı şekilde Elazığ-Malatya taraflarında yer alan Norşuntepe, Korucutepe ve Tepecik gibi yerleşim bölgelerinde kubbeli ocakların varlığı olsa da tüm bunlar Doğu Anadolu'nun orta ve tunç çağlarında tandır ve ocakların kullanımına dair kesin bilgiler sağlamaz.

Demir çağı ile birlikte tandır ve ocakların bölgesel olarak yaygınlaştığı görülür. Bu durum özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde hatta Suriye ve Filistin bölgelerinde demir çağı itibari ile tandırların yaygınlaştığını doğrular. Elazığ'daki norşuntepe yerleşiminin erken demir çağı tabakasında dörtgen ocakların varlığı raporlanmıştır. Bunun dışında arı kovani biçiminde bir tandırın da var olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu tandırların dış çapının 50cm, derinliğinin ise 44cm olduğu ifade edilmiştir. Yine aynı bölgede yer alan Değirmentepenin demir çağı tabakalarında iki adet tandırın varlığına rastlanmıştır.⁹¹ Aynı şekilde Güneydoğuda yer alan Kenantepe'de de tandırların varlığını erken demir çağı tabakasında

90 Ayşe Tuba Ökse: "Sallat Tepe Kitchens of the middle bronze age", *Actual Archaeology Magazine*, Sayı 5, Kocaeli 2013, s. 48-50

91 Ufuk Esin, *Değirmentepe Kazısı 1979*, ODTÜ Aşağı Fırat projesi yayımları, Ankara 1987, s.89-116

görmekteyiz. Söz konusu dönemde Erzurum ve Van gölü çevresi tandır ve ocakların kullanımını açısından sönük kalmıştır.

Urartular ile birlikte Doğu Anadolu’da yerleşim sayısında artış olmuş ve ilk kez sitadellerin çevresinde kentler ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu’nun orta çağını karakterize eden bu süreçteki arkeolojik kazılar, tandır fırınlarının varlığını gösterir. Bugün için yapılan araştırmalar, Van bölgesinin orta demir çağ verileri ocak ve fırınların yoğun olarak kullanıldığını, özellikle Urartu Sitadellerinde bunun fazlaştığını gösterir.⁹² Bu fırın ve ocakların, tandır kullanımına göre fazla olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin ayanissitadellerinde sadece ocakların ve fırınların varlığı tespit edilse de dış kent kazılarında tandır fırınları ortaya çıkarılmıştır. Norşuntepe kazılarında ise orta demir çağ tabakalarında da tandır olmadığı fırın ve ocakların kullanıldığı görülür.⁹³ Tandır fırınlarının Urartu sitadellerindeki varlığı ile ilgili net bilgiler olmasa da gerek Erzincan Altın-tepe gerekse Ayanis kazılarının dış kentinde yer alan tandırlar Urartuların bu tip fırınlar kullandığını 8 kanıtlar. Aynı şekilde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki ziyaretepe(Diyarbakır) ve gınavaz(Mardin) merkezlerinde yeni Asur döneminde tarihlenen tandır fırınlarının kalıntlarına rastlanmıştır. Hatta ziyaretepe’de bulunan tabana gömülü olmaması, günümüzde bu bölgede hala devam eden bu geleneğin geçmişteki uzantısı olarak kabul edilebilir. Tüm bunlar orta demir çağ sürecindeki tandır fırınlarının kullanımını gösteren arkeolojik verilerdir. Tandır kullanımının demir çağı sonrasında kullanımına yönelik arkeolojik veriler oldukça fazladır.⁹⁴ Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki arkeolojik kazıların çoğunda tandırlar, ortaçağ tabakalarının değişmez mimari unsurlarından biri olarak karşımıza çıkar. Erzurum ve Van bölgelerindeki pulur, dilkaya ve ayanis gibi merkezlerde bu döneme ait tandır ve fırınlar ortaya çıkarılmıştır.⁹⁵ Özellikle ayanissitadellerinde tespit edilen tandırın M.S 10. Yüzyıla tarihlendiği ve iyi bir

92 Aylin Erdem, “Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları”, *Ege Üniversitesi Dergisi*, mart 2007, Sayı 17, s. 47-50

93 H. Hauptmann, *Norşuntepe Kazıları 1972*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara 1976, s.41-59

94 Altan Çilingiroğlu, “Dilkaya Höyüğü”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir 2012, s. 77-94

95 Hamit Zübeyr Koşay- H. Vary, *Pulur Kazısı*, TTK Yayınları, Ankara 1964, s.23

şekilde korunduğu görülmüştür. bu tandır, 64 cm ağız çapı, 87cm derinliği ve 1cm uzunluğu ve kilden yapılmış şekli ile günümüz tandırlarına örnek oluşturmuştur. Tüm olarak çıkarılan tandırın altında hava kanalının yer alması ve bugünkü tandırlar ile birebir benzerlik göstermesi aynı geleneğin devam etmesi açısından önemlidir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde de tandırların ortaçağda oldukça yaygın olduğu görülür. Urfa/lidar höyükte en üstteki tabakada havalandırma delikleri olan tandırlar bulunmuştur. Diyarbakır/kavuşan höyük'ün I. Yapı katında orta çağa tarihlenen tandırlar ortaya çıkartılmıştır. Bu tandırların dıştan küçük çakıl taşları ve çamur ile desteklenerek tabana yerleştirildiği belirtilmiştir. Bu tandırlar boyut cihetiyle iki kısma ayrılır. Birinci tipteki tandırların boylarına göre 66cm büyük olanı, 42 cm ise küçük olanı yapılan kazılardan anlaşılmaktadır. Ayrıca cidar kalınlığı 3-4 cm olan tandırların dayanıksız olduğu da tespit edilmiştir.

Arkeolojik veriler, Anadolu'daki ev tiplerinde pişmiş topraktan ve duvara yanaşık ocak ve fırınlar çok görülmemiştir.⁹⁶ Bu durum daha çok ortak kullanım alanlarında tandır ve ocakların kullanıldığını gösterir.⁹⁷ Bugün dahi Anadolu coğrafyasında benzer nitelikte ocakların kullanılması kültürün aynı şekilde devam ettiğini gösterir. Anadolu kırsalında tarih öncesi dönemlerde ocak ve fırınlar genellikle aynı dönem içinde ortaya çıkmış, yuvarlak planlı olup kil malzemeden yapılmış ve höyük yerleşiminin avlu kısmında ortak kullanım olarak görülmüştür.⁹⁸ bu tür ocak ve fırınlara daha çok Kültepe(Kaniş Karum II), Alacahöyük ve Hattuşaş konut tiplerinde⁹⁹ rastlanılmıştır.¹⁰⁰

Doğu ve Güneydoğudaki arkeolojik veriler dikkate alındığında tandır ve ocakların ortaçağdan günümüze kadar kesintisiz bir şekilde devam ettiği görülür. Eldeki arkeolojik veriler tandırların bölgedeki dağılımı üzerinden herhangi bir kronolojik yayılım ya da köken yeri gibi bilgiler için yeterli değildir. Ayrıca ortaçağdan itibaren bölgede yapılan tandırların günümüz kırsallarında da kullanılıyor

⁹⁶ M. Darga, *Hitit Mimarlığı bir Yapı Sanatı*, İstanbul 1985, s. 151-156

⁹⁷ Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 235

⁹⁸ P. Neve, "Hitit Krallığının Başkenti Hattuşa'da Konut "Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme", *Habitat II*, Mart 1996, s. 99-115

⁹⁹ Özgül, "Hitit Sanatı", s. 55

¹⁰⁰ Hamit Zübeyr Koşay- M. Akok, "Alaca Höyük Kazısı", *1963-1967'deki Çalışmalar ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara 1973, s. 3

olması, tandır ve ocak kültürlerinde tipolojik bir gelişimin olmadığını gösterir. Dolayısıyla tandırların kronolojik bir ayırımından ziyade ekonomik ve yaşam biçimi ile ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Tandır ve ocaklar, bugün nasıl sadece kırsal kesimin yoğun olarak kullandığı kültür objesi ise tarih öncesi dönemlerde de aynı şekilde kırsal kesimin kullandığı bir uğraş alanı olmuştur. Bu bilgiler tandır-ocak ve fırınların tüm dönemlerde ‘‘ kırsal geleneği’’ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Anadolu bölgesi tarih süreç boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış böylece kozmopolit bir kültür eksenini oluşturmuştur. Bu ekseninde insanların temel geçim uğraşları da bizim için önemli bir değerlendirme ölçütü olmuştur. Bu anlamda Doğu Anadolu bölgesine hakim olan kültürlerin önemli bir kısmını da detay gibi görünse de tandır ve ocaklar oluşturur.

Arkeolojik veriler Doğu Anadolu’da yapılan yerleşimlerde ocak ve fırınların dışında tandırların da varlığını gösterir. Tarih öncesi dönemlerden itibaren pişirme ve ısınma amaçlı kullanılan tandırlar ve özel kullanıma uygun fırınların birbirine benzer özellikler taşıdığını göstermektedir.¹⁰¹ Bu duruma örnek olarak Erzurum/Pulur’da 1960 yılında kazılar sonucunda ortaayaçıkların tandırın kalkolitik döneme kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğunu gösterir.¹⁰² Bölgede yapılan araştırmalar Doğu Anadolu’da tandır geleneğinin tarih öncesi dönemlere kadar olan uzantısını destekler niteliktedir.¹⁰³

Bölge kültürlerinde yerleşim birimlerinin önemli bir objesini oluşturan tandırlar insanların temel geçim kaynakları içinde önemli bir detayı oluşturur. Bu duruma bölgede yapılan kazılarda elde edilen bulguların eskiçağ toplumlarından günümüze kadar aynı özelliklere sahip tandırların aynı amaç ile kullanılması örnek olarak gösterilebilir. Bu araştırmalarda esas olarak yıllara göre yapılan kazılar bize önemli bir veri sağlamaktadır. Dolayısıyla bölgede yapılan kazıları yerleşim adı ve burada ortaya çıkan tandır öğeleri ile açıklamak çalışmanın anlaşılması açısından önemlidir.

¹⁰¹ Köşklü, ‘‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri Üzerine’’, s. 25

¹⁰² Koşay-Vary, *Pulur Kazısı*, s. 35

¹⁰³ Salim Koca ‘‘Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat’’ *Türkler Dergisi*, Cilt 3, Ankara 2002, s. 15-37

2.1.Doğu Anadolu Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar-Ocak ve Tandır Kültürleri

Doğu Anadolu kültüründe önemli bir yer tutan tandırın kökeni itibari ile Orta Asya bağlantısı da araştırılmaktadır. Bu bağlantıya ve benzerliğe Orta Asya'da neolitik dönemlerden itibaren kullanılan kırlangıç örtülü çukur evler kanıt olarak gösterilmektedir.¹⁰⁴ Bu ev tipinde yapının orta kısmından ışık sağlandığı ve tandırın dumanının dışarıya tahliye edilen bir kısmı olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁰⁵ Bu uygulamalara yine aynı bölgede yaşayan göçebe toplumların çadır yerleşimlerinde de rastlanmıştır. Bu çadırlarda orta kısımda bir ocak¹⁰⁶ yer almış ve ortasında dumanın tahliyesi için açık bir sistem bulunmaktadır.¹⁰⁷ Aynı kültürün devamı olarak Uygur ve Selçuklu mimarisinde aşlık veya aşdamı olarak adlandırılan tandır evleri şeklinde devam eden mutfaklarda tandır ve üst örtüsünde kırlangıç(Tüteklikli)örtünün varlığından söz edilmektedir. Bu yapı türü ve kırsal yaşam biçimi içinde son derece fonksiyonel bir mekan olan kırlangıç örtüsü ve içindeki tandırın, Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bir kültürü yansıtmaktadır.¹⁰⁸ Bu kültürün etkisi ile Kafkasya, Azerbaycan ve İran bölgesine kadar bir tandır geleneğine rastlanmaktadır.¹⁰⁹

1979 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden bu toplantı sonuçları Anadolu kazıları için önemli veriler sunmaktadır. Bu anlamda Doğu Anadolu bölgesi de kendi içinde önemli bir paya sahiptir. Değişik zamanlarda bölgede yapılan kazılarda önemli bulgular elde edilmiştir. Özellikle Doğu Anadolu'da Cafer Höyük (Gaziantep), Değirmentepe(Malatya),

¹⁰⁴ Kırlangıç örtülü evler,"Tüteklikli ev" ifadesi ile de karşımıza çıkmakta olup özellikle sert karasal iklimlere dayanıklı ev tipi olarak uygulanmıştır.

¹⁰⁵ Günkut Akın, *Tüteklikli Örtü Geleneği:Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 323-354.; Daha ayrıntılı bilgi için Ayrıca bkz. A.P. Okladnikov, *Tarihinin Şafağında İç Asya*, Erken İç Asya Yayınları, İstanbul 2000, s. 116

¹⁰⁶ Eski Türklerde ocak ve ateş kutsal kabul edilirdi.

¹⁰⁷ Yaşar Çoruhlu: "Hun Sanatı", *Türkler Dergisi*, C.4, Sayı 17, Haziran 2002, s. 54-76

¹⁰⁸ Koca"Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 45; Ayrıca bkz. Akın, *Tüteklikli Örtü Geleneği:Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü*, s. 354

¹⁰⁹ Haşim Karpuz, "Eski Erzurum Evlerinde Tandirevi", *Köz Dergisi*, Sayı 6, Aralık 1986, s. 19-25

Şemsiyetepe(Elazığ), Gritille Höyük(Adıyaman), Çavuştepe(Van), Tille Höyük(Adıyaman), Altıntepe(Erzincan) ve bunun gibi birçok yerleşim bölgesi önemli bulgular sunmaktadır. Bu bulgular içinde konumuz dâhilinde olan tandır ve ocak kültürleri de geniş yer kaplamaktadır.¹¹⁰ Araştırmamızın yoğunluğu dolayısıyla bu araştırma sonuçlarında ortaya çıkarılan tandır ve ocakların kullanım amaçları ve yöntemleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Doğu Anadolu kazılarında önemli bir noktayı Çavuştepe kazısı oluşturur.1979 yılında yapılan kazılar genellikle yukarı kale kısmında yoğunlaşmıştır. Afif Erzen başkanlığında gerçekleşen kazılarda daha önce iki katman bulunmuş bunlara ek olarak bir katman daha ortaya çıkarılmıştır. Bu katmanlar Urartulardan Ortaçağ'a kadar tarihlenmiş katmanlardır. Araştırmalar katmanlar arası benzerlikleri ön plana çıkarır. Bunlarda duvarlar çok işlenmemiş, basit ocak taşlarının çamurla birleştirilmesi sonucunda meydana getirilmiştir. Son Urartu katmanının öne çıkan özelliği açık avlunun taşla döşeli olmasıdır. Ortaçağ katmanının dikkat çeken özelliği ise yuvarlak planlı ve sal taşlardan oluşturulmuş ve havalandırma deliklerine sahip tandırlardır. Bu tandırların benzerlerine Taht-ı Süleyman'ın Ortaçağ'a ait yerleşmesinde de rastlanmıştır.¹¹¹Bu yerleşimlerin tarihsel süreçte farklı toplumlar arasında el değiştirmesi kültürel gelişimi etkilememiştir. Son Urartu dönemine ait ikinci katman ile Ortaçağ'a ait son katman bu kültür devamlılığını gerek seramik gerekse tandır kullanımında ön plana çıkarmıştır. Çavuştepe kazılarının 1980 yılına ait bulgularında beş temel alan meydana çıkarılmıştır. Bunlardan yukarı kale kuzey sur duvarı kazısında küçük buluntu olarak bol miktarda Ortaçağ ve az miktarda Urartu seramik parçaları ile paslanmış bronz parçaları ve demir cürufuna da rastlanmıştır. Duvar tekniği ve stili M.Ö. 8 inci yüzyıl Urartu özelliğini göstermektedir. Çavuştepe kazılar 1961-1984 yılları arasında Afif Erzen tarafından kazılmış son dönem kazıları ise 2014 yılında Rafet Çavuşoğlu başkanlığında yürütülmüştür. Bu dönem kazılarında alanda dört koridor ortaya çıkarılmıştır.¹¹² Bu koridorlardan saray alanı içinde yer alan mutfak bölümünde tandır ve ocaklara rastlanmış ve Urartu seramiğinin yanı sıra yuvarlak planlı ve delikli fırınlar da ön plana çıkmıştır.

¹¹⁰ Karpuz, "Eski Erzurum Evlerinde Tandirevi", s. 24

¹¹¹ Afif Erzen, "Çavuştepe Kazıları", *II. Kazı Toplantısı Sonuçları*, Haziran 1980, s. 258-396

¹¹²Erzen, "Çavuştepe Kazıları", *II. Kazı Toplantısı Sonuçları*, s. 302

Doğu Anadolu'da tandır ve ocak kültürlerine ait önemli bulgular sunan bir diğer yerleşim yeri de Malatya'nın 24. Km. ve İmamlı köyünün de 1,5 km doğusunda yer alan Değirmentepe'dir. 1978 yılında Ufuk Esin başkanlığında başlayan Değirmentepe kazıları 1979 yılında da devam etmiştir. Burada ilk tarih öncesi dönemler başladığında höyüğün Fırat'ın kıyısında olduğu anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra nehrin taşıdığı alüvyonlar ile Fırat'ın içinde ve kıyılarında verimli adalar oluşmuştur. Bu bölgede yapılan kazı çalışmalarında birçok açma ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan 14 K, 14 L açmalarında en üstte, duvarlarının izleri açma kuzey duvarında görülen bir sıvalı kerpiç tabanın içine oturtulmuş iki tandır bulunmuştur. Tandırların altındaki tabakada bir ocak kalıntısıyla birlikte, sal taşı döşeli bir taban ve o tabana ait taştan duvar temel parçaları vardır. Ocağın daha altta bulunan bir çevre (sur) duvarına ait bir burcun üstünde yer aldığı görülmüştür. Ayrıca kazılarda M.Ö 3. Bn yıla tarihlenen açmalarda da yine benzer fırınlara rastlanmıştır. Bu yıl açıldığı kadarıyla yapının güneyinde bir fırın, kerpiçten erzak sandıkları ve çukurları yer almıştır. Fırın, iki bölmelidir. Esas kubbeli kısmının doğusundaki bölmede havalandırma sistemi yer almıştır. Bu kesimin taban seviyesi yapıya ait diğer odaların taban seviyelerinden çok daha yukarıdadır. Fırının kuzeyinde büyük bir çöp çukuru vardır. Bu çukura atılmış olarak kalkolitik devre ait, konik biçimli, bol 'saman katkılı ve üzerlerinde kazıntı izleri bulunan açık renkli turnette yapılmış yüzlerce kâse parçası bulunmuştur. Değirmentepe'de ileriki yıllarda yapılacak kazılar Demir Çağ kalesinin Geç Hitit Devri Prenslikleri dönemiyle, Urartu, Asur ilişkilerinin aydınlatılmasına yardımcı olacak, Kalkolitik çağ buluntuları da büyük bir olasılıkla Anadolu'nun bu bölgesinde Obeyd-Uruk kültürleri sıra düzeninin daha ayrıntılı olarak anlaşılmasına ve tarihlendirilmesine katkıda bulunabilecektir.¹¹³

Doğu Anadolu tandır geleneğini yansıtan eski çağ yerleşimlerinden en önemlileri Altan ÇİLİNGİROĞLU'nun kazı çalışmalarını yürüttüğü Van-Dilkaya ve Ayanis kalesi kazılarıdır. Bu çalışmaların ilkini 1984 yılı Van-Dilkaya höyüğü

¹¹³ Ufuk Esin, "1980 Yılı Değirmentepe Kazı Sonuçları" '*III. Kazı Toplantısı Sonuçları*, Ankara 1981, s. 212-256

oluşturur.¹¹⁴ Dilkaya Höyüğü Van'ın Edremit Bucağına bağlı, aynı adlı köyün batısında, Van Gölünün kıyısında, Van'dan 24 km. Tilkitepe'den 15 km. güneyde yer almaktadır. Bu kazılarda birçok açma ortaya çıkarılmış ve bunların M.Ö III. ve II. Bin yıllara tarihlendiği gözlenmiş ayrıca bu yerleşimin Urartulara ait olduğu anlaşılmıştır. Dilkaya höyüğünden elde edilen keramikler, kırmızı perdahlı Urartu keramiğinin tipik örnekleri olarak görülmüştür. Bu keramikler, Dilkayahöyüğünde bir Urartu sivil yerleşmesinin varlığını kanıtlaması bakımından önemlidir. 1984 sezonunda ele geçen küçük buluntular arasında Erken Transkafkasya kültürüne ait kemik deliciler, pişmiş toprak boğa figürünü, obsidyenden yapılmış ok uçları, pişmiş toprak ve kemik ağırsaklar sayılabilir.

Dilkaya Kazıları 1984 yılında olduğu gibi 1985 yılında da höyük ve mezarlık alanı olmak üzere iki bölümde yürütülmüştür.¹¹⁵ Bu bölümlerden birinde ocak kalıntılarına rastlanılmıştır. Küllüklü ocakları andıran bu ocağın düz bir zemin üzerine oturtulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca höyükte Ortaçağ'a tarihlenen bir de tandır kalıntısı aynı kültürün devamına işaret etmektedir. Günümüz Van-Dilkaya köyündeki tandır yapılarının aynı üslup ile oluşturulması var olan kültürel sürekliliği göstermektedir. Bunun yanı sıra höyükte ele geçen çanak çömlekler genellikle Erken Transkafkasya keramiğinin örnekleridir. Ancak ele geçen birkaç boyalı parça Erken Transkafkasya özelliği göstermezler. Bu çanak çömlek buluntular Erken Transkafkasya döneminden önceye, olasılıkla M.Ö. IV. bin ortalarına tarihlenebilir. Aynı höyüğün 1986 yılı çalışmalarında da benzer açmalara ek birkaç bölüm daha ilave edilmiştir. Bunlardan N5c bölümünde yer alan dikdörtgen mekânlar içinde üst üste ve hemen hemen aynı noktada yapılmış ocak ve tandırlar dikkat çekicidir. Yapıların birden fazla evreli olduğunun güzel bir kanıtı olan ocakların bazıları küllüklüdür. Höyükte devam eden yılda (1987) yapılan kazı çalışmasında O6 açmasında on dört ocak tespit edilmiştir. Ocaklar, yuvarlak, dörtgen ve at nalı şeklindedir. Ocaklar genellikle ev sınırları içinde yer almış ve "ocak yeri"

¹¹⁴ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Kalesi Kazıları", *Kazı Toplantısı Sonuçları*, Haziran 1984, s. 247

¹¹⁵ Altan Çilingiroğlu, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları", *Kazı Toplantısı Sonuçları*, Ankara 1985 s. 356

içinde üst üste bulunmuştur. Aynı bölümde Ortaçağ'a tarihlenen bir evin mutfak bölümünde tandırların varlığı kanıtlanmıştır. Yapılan arkeolojik çalışmalar ile M5 açmasında kuzey-güney şeklinde uzanmış dört evin varlığı saptanmış ve bu evlerde Erken Transkafkasya keramiğinin ve tandırlarının kalıntıları ile yoğun kül kalıntılarına rastlanılmıştır. Dilkaya höyüğünde 1989 yılında yapılan kazı çalışmalarında tandır geleneğinin devam ettiği görülmüştür. Bu geleneğin devam ettiğini adı geçen yılda yapılan kazılarda ortaya çıkan yeni açmalar kanıtlamıştır. S5 açması olarak ifade edilen bu yeni buluntuda Ortaçağ tabakasına erişilmiştir. Bu çağa ait iri taşlardan oluşan bir duvar kalıntısı ve bu duvar ile ilişkili olduğu anlaşılan ve I, II, III ve IV No.lu tandır olarak adlandırılan tandırlar bulunmuştur. Etrafı keramik parçaları ve çamurla sıvanmış olan tandırların içinden Ortaçağ'a ait keramik parçaları, cam ve obsidyen kırıkları çıkarılmıştır. Bu buluntulara ek olarak aynı döneme aitleri genellikle kemik ve kül karışımı toprakla dolu olan dört adet çöpçukuru bulunmuştur.

Van- Dilkaya höyüğünde¹¹⁶ 1984 yılında başlayan çalışmalar 1991 yılında kapanış çalışması ile sonlanmıştır.¹¹⁷ Bu höyükte yapılan çalışmalar ışığında konumuz dâhilinde yer alan tandır, ocak ve fırınların özelliklerine değinmeye çalıştık. Genel olarak değerlendirilecek olursa Dilkaya höyüğünde ortaya çıkan mimari kalıntılar Erken Tunç çağı, Demir çağı ve Ortaçağ'a tarihlendirilmek suretiyle üç bölümde ve birçok "açma" denilen kısımlarda incelemiştir. Bu dönemlerde ve açmalarda mimari genellikle benzer özellikler göstermiş, tezimizin ana temasını oluşturan tandır ve ocaklar genellikle kare ya da yuvarlak planlı inşa edilmiştir. Bu tandırlar bir ev dekorasyonu içinde mutfak bölümlerinde yer almıştır. Ayrıca Erken Tunç çağında görülmeye başlayan tandır kültürünün günümüze kadar devam etmesi geleneksel tandırların formasyonunu ortaya çıkarmıştır. Bölgesel farklılıklar içinde bu kültür devam etmiştir.

Altan Çilingiroğlu'nun yine aynı dönemlere başlayan bir diğer çalışması da Van-Ayanis kalesi çalışmaları olmuştur.¹¹⁸ Bu çalışmalarda da yine tandır ve ocak

¹¹⁶ Altan Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya höyüğü 1991 kazı toplantısı sonuçları", Ankara 1991, s.124

¹¹⁷ Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya höyüğü 1991 kazı toplantısı sonuçları", s. 185

¹¹⁸ Çilingiroğlu, "Van-Ayanis kalesi 1995 kazı toplantısı sonuçları", s. 256

kültürlerine ait bilgilerimiz yer almıştır. Bu çalışmaların ilki 1995 yılında yapılmıştır. Kalenin inşa edildiği tepe kuzeyden güneye 150, doğudan batıya 400 metre boyutlarındadır. Tepenin Van Gölü'nden yüksekliği 250 metredir. Bu çalışmalarda da yine tandır ve ocak kültürlerine ait bilgilerimiz yer almıştır. Bu çalışmaların ilki 1995 yılında yapılmıştır. Bu kazı çalışması sırasında taban seviyesi üzerinde, kuzey duvarına yapışık olarak duvarın tam ortasında küçük bir küpün üst kısmı kırılarak elde edilmiş bir ocak bulunmuştur. Küpün bir yanı kırılarak içine üç adet plaka taş ve küpün ağız kısmı konularak ocağın tabanı oluşturulmuştur. Ocağın yaslandığı kuzey duvarının üzerinde yanmadan dolayı yoğun is vardır. 1989 yılı kazılarında da kalenin birçok bölümünde aynı tür ocaklara rastlanmıştır.¹¹⁹ Bu kazılarda Urartu mimarisini örneklendirecek birçok bulgu da ortaya çıkmıştır. Çalışmalar bu kalenin Ortaçağ kalıntılarını da ortaya çıkarmış ve tandırların geleneksel olarak tarihsel süreçte kullanıldığını göstermektedir. Ayanis Urartu kalesinde 1997 yılında yapılan kazılarda farklı alanlarda çalışmalar sürdürülmüştür. Bu alanlardan M66b olarak ifade edilen açmada Kuzeyden Güneye büyük bir duvar bulunmuş, söz konusu duvarın yaklaşık 0.55 m. Kuzeyinde -2.65 metre seviyede bir adet tandır bulunmuştur. Tandırın etrafının küçük taşlarla çevrili olduğu gözlenmiştir. Tandırın içinden yanmış keramik ve taşlar ortaya çıkarılmıştır. Ayanis kalesi Urartu yerleşkesinde 1999-2000 yıllarında yapılan kazılar üç alanda yapılmıştır. Bu alanlarda tandırların varlığına rastlanılmıştır. Devam eden yıllarda yapılan çalışmalar Urartu tandırlarının Ortaçağ boyunca da devam ettiğini gösterir. Örneğin 2012 yılında yapılan kazı çalışmasında I. No.lu Ortaçağ mekân içinde batı duvarına yakın bir kesimde bir tandır çıkarılmıştır. Ağız çapı 0.64 m., boyu 0.87m. olan Ortaçağ tandırı 10.60m. Seviyesindedir. Tandırın hava almasını sağlayan yaklaşık 1.00m. boyutlarında ve kerpiçten yapılmış hava kanalı mekânın tabanı altında açığa çıkartılmıştır. Ayrıca mekân içinde az sayıda Ortaçağ seramiği ele geçirilmiştir. Bu alandaki çalışmalar kültürel bir birikimin devamı olan tandır ve ocakların Doğu Anadolu kültürlerinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.¹²⁰ Tandır ve ocaklar günlük kullanımı dışında zaman zaman bir ısınma aracı olarak da kullanılmıştır. Van-Ayanis

¹¹⁹ Çilingiroğlu, "Van-Ayanis kalesi 1989 kazı toplantısı sonuçları", s. 354

¹²⁰ Çilingiroğlu, "Van-Ayanis kalesi 1995 kazı toplantısı sonuçları", s. 258

kalesi kazı çalışmalarında çokça gördüğümüz bu fırınların aynı şekilde bölgede etkin bir biçimde kullanıldığı yapılan diğer çalışmalarda da açıkça gözlenmektedir

Tandır ve ocak kültürünü yansıtan birçok Doğu Anadolu yerleşimi bulunmaktadır. Bu çalışmalardan önemli bir kısmını da Erzincan ili içerisinde bulunan ve yine Urartulara ait olan Altın-tepe kazılarıdır.¹²¹ Bu kazılarda diğer kazılarda olduğu gibi Urartu medeniyetlerine dair önemli bulgular ortaya çıkarılmıştır. Konumuz dâhilinde araştırdığımız tandır ve ocaklara Altın-tepe kazılarında da rastlamaktayız. Bu kazılarda kazı alanı içinde yer alan Apadana'da yapılan araştırmalarda batı kesimindeki duvar kenarına yerleştirilen Pithoslardan ve ocağın dolayısıyla bu bölümün mutfak olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu da tandır kültürünün Anadolu'da medeniyetler tarafından yoğun olarak kullanıldığını gösterir.

Doğu Anadolu kazıları ve bu kazılardan elde edilen sonuçlar¹²², Doğu Anadolu halklarının ortaya koyduğu kültürel gelişimi açıkça sunmaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere ilk çağlardan günümüze kadar devam eden bir kültür gelişimi görülmektedir. Bu kültürün bir parçası olan tandır ve ocaklar da diğer devam edegelen öğeler gibi önemli bir yer tutmaktadır. Mutfak kültürünün en önemli parçalarından biri olan tandırın şekli ve yapımı olarak değişse de kullanım amacı her zaman ortak olmuştur. Bu kullanım tandır ve ocakların aynı kültürel gelişime tabii olması gerçeğini de ortaya çıkarmıştır. Araştırmamızın temel konusu olan tandırın bu kültürel gelişimleri nesilden Nesil'e bölgeden bölgeye farklılıklara uğrasa da yine aynı kültür öğesi olarak hizmet etmiştir. Günümüzde dahi Doğu Anadolu'nun birçok kırsalında bu kültürel gelişimin devam ettiğini ve insanların aktarım olarak tandır kültürünü kullandığı açıkça görülmektedir.

¹²¹ Mehmet Karaosmanoğlu, "Altın-tepe kazısı", *Kazı Toplantısı Sonuçları*, Ankara 2005, s. 59

¹²² Karaosmanoğlu, "Altın-tepe kazısı", *Kazı Toplantısı Sonuçları*, s. 62

3. TANDIR KÜLTÜRLERİNİN DOĞU ANADOLU'DAKİ ÖNEMİ VE ÜRETİMİ

Tandır ve ocak kültürleri Doğu Anadolu'da yaygın olarak görülen ve kırsal kesimin önemli bir parçasını oluşturan, günlük yaşamın bir parçası olan medeniyet özelliğidir.¹²³ Bu bölgelerde özellikle köy yaşamının bir parçası olan tandır ve ocaklar yöresel ve mimari içindeki farklılığına rağmen yüzyıllar boyunca ortak bir amaç çerçevesinde kullanılmıştır. Bazı bölgelerde tandır ve ocaklar mimari yapılanmada ayrı mekanlar olarak kullanılırken bazı yörelerde aynı yerleşim içinde teşekkül edilmiştir. Bu mekanların genellikle "tandır evi" ya da "tandırılık" olarak değerlendirilmesi, kullanım amacının çeşitliliğine göre değişmiştir. Bu kullanım amaçlarının, yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bölgede yaygın olarak aynı mantıkta ve aynı amaçta kullanıldığını bizlere sunmaktadır. Ancak arkeolojik veriler tandırların üretim tekniklerini açıkça ortaya koymaktan uzaktır. Bu nedenle söz konusu çalışmamızda günümüz tandırlarından hareketle arkeolojik bilgilerin bize sunduğu kısık bilgileri karşılaştırarak bir sonuca ulaşmaya çalışacağız. Bundan ötürü bu bölümde ilk olarak günümüz tandırlarının üretim şekli, inşaa edilme yöntemleri, ocak ve fırın olarak kullanımları, sosyo-kültürel yapısı gibi bilgileri paylaşıp ardından arkeolojik veriler ışığında tandır-ocak-fırın kullanımlarını karşılaştırmaya çalışacağız.

Günümüz Doğu Anadolu'sunda ve çevre kültürlerde tandır ve tandır mimarisini önemli bir yer tutmaktadır. Bu yapıların oluşumları da bu anlamda önemli bir konudur. Tandır yapımı ve üretimi için birçok malzeme ve bu malzemelerin yöresel kullanımını mevcuttur. Öncelikle açıklamamız gereken konu tandır ham hali olan ve "kav" olarak adlandırılan topraklardır.¹²⁴

Kav adı verilen topraklar irili ufaklı taşları içinde barındırdığından eleme usulü ile ince bir seviyeye getirilir. Sonraki aşamada bu kavın içinde çok sıvılaştırmayacak şekilde su ilave edilir. Bu karışım belli bir müddet yoğrulur. Bu yoğurma işlemi

¹²³ Erdem , "Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları", s. 49

¹²⁴ Kav: tandır yapımında genellikle kullanılan killi topraklardır. Bu topraklar farklı fiziksel ve kimyasal bileşimler sonucu ortaya çıkan ve saf halde bulunan topraklardır.

bölgesel farklılık gösterse de sonuç olarak çamur malzemesi elde edilir.¹²⁵ Sonraki aşamada bu çamurun içine malzemenin sağlamlığı açısından kıl ve benzeri bir malzeme ilave edilir.¹²⁶ Sonraki aşamada tandır yapılacak kıvama getirilen çamurdan küçük parçalar alınarak 1 veya 1,5 metrelik bantlar elde edilir.¹²⁷ Bu bantlar zeminden dairesel dizim ile başlar ve baskı uygulanarak tandırın hangi ebatta yapımına devam edilecekse o ölçütte yükseltilir. Dizilen bu bantlar su kullanılarak düzeltilir ve pürüzsüz bir hale getirilir. Son olarak tandırın ağzı yapılır ve tandırın ilk yapım aşaması tamamlanır. Tandır yapımını tamamladıktan sonra kurumaya bırakılan tandırın daha sonra perdahlama(löğün) aşamasına geçilir. Bu işlem tandır ekmeğinin tandıra tutunmasına bağlı olarak yapılır.

Doğu Anadolu bölgesinin en yaygın kullanım malzemesi olan tandırlar, alt kısmı açık, gövde kısmı şişkin ve boğaz kısmı dar olan kapların veya pişirilmiş toprak silindirlerinin tabana gömülmesi ile oluşan kuyu biçimli ocak ve fırınlardır. Tandır kelimesinin etimolojik kökenine bakıldığında, bu kelime Akadlara kadar uzanmaktadır. Kelime olarak tandır Akadçadaki ‘‘Tinuru’’¹²⁸ kelimesinden türediği düşünülmektedir. Ancak tandır ifadesi arapçada ‘‘Tennur’’ farsçada ‘‘Tenur’’ kelimelerinin ‘‘ kuyu biçimli fırınlar’’ anlamına gelmesi Akadçadaki kullanım manasıyla örtüştüğünü gösterir. Tandır geleneklerinin Anadolu, Mezopotamya, Azerbaycan gibi geniş bir kullanım alanı olduğu bilinmektedir.¹²⁹ Arkeolojik veriler ve günümüz tandır tipleri tandırların tek tip olarak ortaya çıkmadığını, tandır yapımlarının birbirinden farklı metotlarla yapıldığını gösterir bu nedenle tandır ifadesi tek bir tip yapımdan ziyade birçok yapı çeşidinin ortak ifadesi olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla yapılan tandırları öze özelliklerine göre farklılık gösterir. Örneğin kimi yörelerde tandırlar tamamen tabana gömülürken kimi bölgelerde ise yarıya kadar oturtulur. Hatta bazı kırsal bölgelerde ise bu durum tamamen zemin üstüne oturtulması ile gerçekleşir. Ortadoğu ülkelerinde tandırlar dikey duvarların

¹²⁵ Köşklü, ‘‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri Üzerine’’, s. 21

¹²⁶ Önceleri bu malzeme genellikle keçi veya at kılından elde edilirken günümüzde saman veya naylon çuval malzemeleri kullanılmaktadır.

¹²⁷ Bu tür bantlara Erzincan bölgesinde ‘‘gılık’’ yerel adı ile ifade edilir.

¹²⁸ E. Reiner, ‘‘The Assyrian Dictionary’’ Sayı 18, Chicago 2006, s. 18-25

¹²⁹ Erdem, ‘‘Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları’’, s. 51

içine yerleştirilmek suretiyle ateşin her yanında yanması sağlanarak ortaya çıkar. Bu gibi uygulamalar kültürel farklılıkların doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Tüm bunlar tandırların homojen yapıda olmadığını, bölgesel farklılıkların bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Kültürel obje içinde önemli bir yer tutan tandır ve tandır yapımı bölgesel farklılıkların dışında kullanım ve dekorasyon olarak da farklılıklar gösterir. Eleme, çamur ve yapımı dışında önemli bir aşama olan perdahlama(löğün), tandırın kullanımında önemli bir yer tutar. Yapım aşamasının son halkası olan perdahlama önceleri parlak taşlar ile yapılırken günümüzde cam şişeler ile yapılmaktadır.¹³⁰

Tandırların kavram karmaşasına yol açmaması için araştırmacılar genellikle ‘tandır-benzeri fırınlar’ veya ‘ekmek fırını’ ifadelerini kullanmaktadır. Netice itibariyle farklı metotlarla inşa edilseler de en temel özelliği kuyu biçiminde yer alan silindirik malzemeler olmasıdır. Ayrıca tandırların tek tipte karşımıza çıkmaması arkeolojik verilerin önemini artırır. Tandır- benzeri fırınların birçoğu veya farklı tiplerin tandır olarak adlandırılması yaklaşımından ziyade tandırların hangi tipte ve nasıl inşa edildiği daha çok önemlidir. Bu bağlamda arkeolojik verilerin önemi fazladır.

3.1.Doğu Anadolu Tandırlarının Üretim Teknikleri ve Kullanım Amaçları

Doğu Anadolu bölgemizde çoğu köylerde kullanılmaya ve üretilmeye devam eden tandırlar gerek ilk çağda gerekse günümüzde kent yaşamı içinde çok yer bulmamıştır. Bu nedenle tandır kültürlerinin yoğun olarak kırsal kesimlerde görüldüğü bir gerçektir.¹³¹ Bu kültür özelliği daha çok kırsal bölgelerin yerleşik kültürlerinde yer alır. Bu açıdan sabit olmayan toplulukların bu tarz tandır yapımı yoktur. Ancak bazı bölgelerde göçebelerinde taşınabilir tandırlar yaptığı görülmüştür. Nitekim yaygın olan kamı bu kültürlerin kırsal bölgelerde yerleşiklerin bir uğraş alanı olduğudur.Kullanım ve yapım açısından kırsal bölgelerin vazgeçilmez

¹³⁰ Köşklü, ‘‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri Üzerine’’, s. 55

¹³¹ Erdem , ‘‘Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları’’, s. 53

bir unsuru olan tandırın yerleştirme işlemleri de dikkatlice yapılmalıdır.¹³² Tandırın yerleştirilecek zemini, tandırın ebatlarından daha geniş kazılmalıdır. Bu işlem bazı yörelerde zemine konulduğu için çok önem arz etmez.¹³³ Tandırın kazılan emine indirilmeden önce bir havalandırma kısmı açılmalıdır.¹³⁴ Son aşamada yerine konulan tandırın etrafı çakıl taşları ya da İzocam malzemesi ile doldurulur. Bu işlemin maçı tandırın çatlaması veya kırılmasını önlemektir.¹³⁵ Tandırın kullanımından önce tandır bir gün süre ile yakılarak yerinde pişirilmesi amaçlanmıştır. Bölgesel kültür farklılıklarına rağmen tandır kullanımının yaygın olması bu kültürün daha geniş coğrafyalara yayılan bir obje olduğunu gösterir.¹³⁶

Doğu Anadolu'da, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır gibi farklı bölgelerde yapılan kazılarda tandırın tüm bu bölgelerde yaygın olarak kullanıldığını gösterir. Ancak yapılan çalışmaların çoğu bilgi niteliği taşır. Dolayısıyla bu konuyla ilgili çalışmaların az sayıda çalışmalarından ibaret olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Doğu Anadolu'da yapılan kazılarda araştırmaların en kapsamlı veri tabanını Van – Ayanis ve Diyarbakır- Kenantepe arkeolojik bulguları oluşturur. Ancak günümüz tandırını değerlendirirken Erzincan'da yaptığımız araştırmalar üzerinden çalışmalarımızı sürdüreceğiz.

3.2. Tandır Üretim Teknikleri

Doğu Anadolu'da tandır üretiminin eskilerden beridir devam ettiği ancak günümüzde bu kültürün kaybolduğu açık bir gerçektir. Önceleri köylerde yaygın olarak gördüğümüz tandır üretimi insanların bu kültürü terk etmesiyle önemi azalmış ve şehirlerde bir ticaret şekli olarak devam etmiştir. Araştırmamızda bu kültürü devam ettiren kişiler üzerinden tandırın kullanımı, yapımı ve alanını dolayısıyla da ilk çağlardaki önemine değinmiş olacağız. Bu alanda Erzincan Merkez de ikamet

¹³² Köşklü, "Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine", s. 57

¹³³ Günkut Akın, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Geleneksel Mimarlığında İki Tarihsel Ev Tipi: Bindirme Kubbeli ve Tütelikli Evler' Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme", Habitat II, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 248-256

¹³⁴ Bu hava boşluğuna Erzincan yöresinde "kühle" adı verilmektedir.

¹³⁵ Köşklü, "Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine", s. 59

¹³⁶ Haşim: "Eski Erzurum Evlerinde Tandirevi", s. 23

eden ve sayıları günümüzde azalan tandır üreticileri üzerinden araştırmamızı sürdüreceğiz.

Tandır üretimi Doğu Anadolu'da görülen bir kültür özelliğidir. Bu durumu sadece günümüzde değil Arkeolojik veriler ışığında da ilk çağlarda görmekteyiz.¹³⁷ Diyarbakır bölgesinde arkeolojik çalışmalar yapan B.Parker Bismil bölgesindeki Çarıklı ve Çöltepe bölgelerinde tandır ocak kültürlerinin devam ettiğinden bahseder.¹³⁸Yapılan çalışmalarda tarih öncesi birçok höyük ve yerleşim yerlerinde tandırın kullanımına dikkat çeker.Özellikle ortak kullanım alanlarında gördüğümüz tandır ve ocaklar yapılış açısından günümüzden farklı olsada aynı amaca yönelik olması ortak bir benzerlik olarak görülür. Günümüz tandır yapımlarında bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir.¹³⁹ Ancak arkeolojik çalışmalar tandır yapımının oldukça meşakkatli bir uğraş olduğunu ve günümüzdede bu zorluğunu devam ettirdiğini gösterirTandırın meydana getirilme sürecinde kullanılacak toprağın (Kil) taşınması, elenmesi, çeşitli materyallerin eklenmesi, su ile harmanlanıp çamur halini alması¹⁴⁰ ve sonra şekillendirilmesi uzun bir süreci kapsadığı gibi sabır gerektiren bir kültür ögesidir.Çalışmamızın bu noktasında günümüz tandırlarının üretimlerine yönelik geçirdiği evreleri şu şekilde açıklayabiliriz.

Toprağın taşınması ve elenmesi, Tandırve ocak üretimi için her toprak uygun değildir. Bunun için killi toprak yapısının olması gerekir. Ayrıca yoprağın getirildiği yer de toprağın yapısı kadar önemlidir. Bu nedenle tandır üretimi yapılan bölgelerde tandır toprağının belirli alanlardan sağlandığı bilinmektedir. Erzincan'da tandır toprağı için 15-20 km kadar doğuya gidilmesi, Van'ın Ayanis köyünde bunun için 2 kö'lik mesafe olması ve Diyarbakır Çarıklı köyünde benzer bir durumun olduğu bilinmektedir.¹⁴¹ Ayrıca tandır üretimi bu bölgelerde genelde kadınlar tarafından yapılırsa da toprak taşıma ve eleme işlemleri erkeklerin dahil olduğu bir evredir

¹³⁷ Bahattin Ögel, 'Erzurum Evleri'' *Ülkü Dergisi*, Sayı12, Mart 1947, s.32-33

¹³⁸ B. Parker, ''Güneydoğu Anadolu'da tandır pişirme geleneği'', İstanbul 2007, s. 26-30

¹³⁹ Köşklü, ''Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine'', s. 60

¹⁴⁰ Erdem , ''Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları'', s. 55

¹⁴¹ B. Parker, ''Ekmek Fırınları, Sosyal Ağlar ve alan cinsi : Güneydoğu Anadolu tandır fırınlarının Etnoarkeolojik çalışması'', İstanbul 2011, s. 607

Tandır toprağının temin edilmesi akabinde eleme ve istenilen dolgunluğa getirilme süreci başlar. Eleme aşaması toprağın tandır için gerekli çamur malzemeyi elde edene kadar incelmelerini ifade eder. Bu durum için tel malzemeden yapılan elek ile bu seviye'ye getirilir. Elenen toprağın içine çamur haline gelirken sağlam olması için kıl ve buna benzer malzemeler katılır. Bu aşamada amaç, meydana getirilen çamur malzemesinin tandırın sağlam bir örgüde inşa edilmesidir. Daha çok hayvan kılı tercih edilen bu aşamada elenen killi toprağın içine kıl malzemesi itinalı bir şekilde yerleştirilir. Bazı bölgelerde (Van-Ayanis), bu işlem için su ile harmanlandıktan sonra bir gün dinlendirilir. Daha sonra sağlam bir tandır inşa etmek için içine saman ilave edilir. Bunlar tandır yapımında ortaya çıkan bölgesel farklılıklar olarak değerlendirilebilir. Diyarbakır Çarıklı köyünde tandır yapımında samanla birlikte keçi kılı ile tuz eklendiği yapılan araştırmalar sonucunda bilinmektedir.¹⁴² Diğer yandan Ayanis ve Şık köyü sakinleri tandır yapımında önceleri keçi kılının yanı sıra sırakuyruğu¹⁴³ da eklediklerini ifade etmişlerdir. Sonuç itibari ile tandır çamuru içine eklenen katkı maddelerinin bölgesel veya dönemsel farklılıklar ile ortaya çıktığı ve geçmişten günümüze bir değişim sergilediği söylenebilir.

Tandır Yapımı Aşaması, Tandır yapımı öncesinde hazırlıkların tamamlanması ile üretilen çamurun birleştirilmesi tekniğine geçilir. Yapım şekli birçok bölgeye göre değişse de ortak yapım şekli olarak hazırlanan çamur'un halka yada şerit haline getirilmesi ve bunların zeminden başlamak üzere dizilmesi ile üretilir. Bu örnekleri Erzurum Şık köyünde Ayanis ve Erzincanda da görmekteyiz.¹⁴⁴ Bu yapım şekline göre şeritler 1'er metre uzunluğunda yapılır ve bu şeritlerin üst üste dizilmesi ve ağız kenarının şekillendirilmesi ile sonlanır. Son aşamada ise tandırın en alt kısmında bir hava deliği (Külve) açılarak tandır yapımı tamamlanır. Ve serin bir yerde kurumaya bırakılır. Bazı bölgelerde bu yapılamamasında kilin pişirilmesi tekniği de kullanılmıştır. Nitekim ilkçağ çanak çömleğinde bu durumun yaygın olarak kullanılması tandır ve fırınların yapımında da pişirme tekniğinin kullanıldığını

¹⁴²Parker, "Güneydoğu Anadolu'da tandır pişirme geleneği", s. 28

¹⁴³ Erdem, "Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları", s. 57

¹⁴⁴ Köşklü, "Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu'daki Yeri Üzerine", s. 157

söyleyebiliriz. Tandırların meydana getirilme sürecinde bunun yanısıra şeritlerin sayısı ve tandırın ölçüsü de bölgeselfarklılıklar gösterir. Bu durum tandırda pişirilecek ekmek sayısına göre değişkenlik göstermektedir. Tandırım kurumaya bırakılması ve pişirilmesi aşamasında ise tandıra son şekli verilerek kurumaya bırakılması ve perdahlanma aşaması işlemleri sırasıyla yapılır. Tandırların kuruması için öncelikle havanın gerekli sıcaklıkta olması beklenir. Bu da tandır yapımının genellikle yaz aylarında yapımını gerektirir. Tandırın istenilen kuruluğa ulaşmaması sonrasında tandırın içini kaygan ve parlak bir hale getirmek için perdahlanma işlemi yapılır. Bu işlemi parlak bir taş parçası ile yapıldığı gibi cam şişelerle de yapıldığı bilinmektedir. Bu kullanım bölgeye göre farklılık gösterir. Perdahlama işlemi düz ve parlak bir yüzey elde edene kadar devam eder.¹⁴⁵

Tandırların yapım sonrası zemine yerleştirilmesi aşamasına geçilir. Bu aşamada yöreye göre yerleştirme işlemi değişir. Tandırlar zemine oturtulduğu gibi tam olarak gömülme tekniği de kullanılmıştır. Erzincan ve çevre köylerde genellikle tandırın tam olarak gömüldüğü görülür.¹⁴⁶ Bu işlem için tandır uzunluğu kadar kazılan yere, etrafına çeşitli malzemelerin doldurulması ile yerleştirilir. Tandırım ısı etkisi ile genişmesini önlemek amacı ile uygulanan bir yöntem de dayanıklı bir dolgu malzemesi kullanılmıştır. Bu dolgu malzemesinde de bölgesel farklılıklar görülür. Kimi bölgelerde çakıl taşı kullanılırken kimi bölgelerde ise kerpiç ya da tandır parçaları kullanılır. Dolgu işleminin tamamlanmasının ardından dolgu yüzeyi kapatılır ve çamurla sıvanır. Bu kaplama işlemi için çoğu bölgelerde İzocam'dan faydalanılır.¹⁴⁷ Yerleştirilen tandırın kullanıma hazır olması için öncelikle iç kısmında ateş yakılarak pişirilme işlemi gerçekleştirilir. Bu işlemde kuyruk yağının kullanılması tandır civarının daha kaliteli olmasını sağlar. Son olarak pişirme tekniğinin uygulanması ile tandır yapımı tamamlanır ve kullanıma hazır hale gelir.

¹⁴⁵ Köşklü, ‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri Üzerine’, s. 65

¹⁴⁶ Hamza Gündoğdu, ‘Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri’ *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Erzurum 1997, s. 27-37

¹⁴⁷ Günkut Akın, *Asya merkezi mekan geleneği*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.187-207

3.3.Tandır ve Ocak Çeşitleri

Tandırlar üretim biçimleri olarak homojen bir yapıda kullanılır. Tipolojik bir çalışmada tandır formlarının boyut dışında cidarının açısına ve ağız dip çapı oranına göre birkaç farklı tipi olduğu görülür.¹⁴⁸ Ancak tandırların genel ölçekte çok büyük farklılıkları olduğu söylenmez. Buna karşı tandırın fırın olarak inşa edilmesi aşamasında çeşitli farklılıklar göze çarpar. Bu anlamda bölgeden bölgeye yerel farklılıklar taşıyan tandır ve ocakların değişmez bir fırın algısından uzak tutulması gerekir. Bu durumlar göz önüne alınacak olursa temelde tandır yapımında iki teknik görülür. Bunlar tabana gömülü fırınlar ve taban üzerine oturtulan tandırlardır. Bu yapımlar bölgeye göre değişse de temelde yapım ve kullanım açısından aynıdır. Sadece burada kullanım amacının ve yerinin bu farklılık içinde değerlendirileceği bilinmelidir.

Tabana gömülü fırınlar,Doğu Anadolu bölgesinin en yaygın kullanılan tandır kullanım şeklidir bu tip ocak ve fırınlar çeşitli boylarda yapılır. Van, Elazığ, Erzincan hatta Mezopotamya’da yaygın olarak görülen tabana gömülü tandır ve ocaklar yer alır.¹⁴⁹ Bu grup tandırlar içinde bir alt grubu da yarıya kadar tabana gömülüp, diğer yarısı kille doldurulan fırınlar oluşturur. Bu tür fırınlara özellikle Erzurum yakınlarında yapılan etnografik çalışmalar sonucunda ulaşılmıştır, bölgede yapılan araştırmalar, kullanılan tandır ve ocakların yarıya kadar gömülüp diğer yarısı kilden bir platformla yükseltilerek doldurulduğu anlaşılır. Bu sayede tandır fırınlarının bulunduğu alanın, mekanın diğer kısımlarından daha yüksekte ayrı bir alan da şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Gerek bu grupta ki tandır fırınlarında gerekse ilk gruptaki fırınlarda pişirme işlemi genellikle oturarak yapılır.

Taban Üzerine Oturtulan Fırınlar, Diyarbakır, Erzurum ve çevre kültürlerde yapılan etnografik araştırmalarda tandır fırını inşasının diğer yapımlara göre biraz daha farklı olduğu görülmüştür.¹⁵⁰ Bu sistemde tandır fırınlar tabana gömülmek yerine belli bir eğimle taban üzerine yerleştirilerek inşa edilir. Bu şekilde inşa edilen

¹⁴⁸ Erdem , ‘‘Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları’’, s. 60

¹⁴⁹ Seda Türkoğlu, ‘‘Van’da Tandır Aletleri’ ‘*Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Aralık 1969, s. 91-92

¹⁵⁰Parker, ‘‘Güneydoğu Anadolu’da tandır pişirme geleneği’’, s. 30

tandırların çevresi kille sıvanır ve adeta bir fırın görünümü kazanır. Ayrıca Mezopotamya ve orta doğuda yoğun olarak kullanılan bu tarz fırın yapılarının iki yanına fırın tezgahı olarak belirteceğimiz yine kilden yapılan iki platform daha eklenmiştir. Bu tarz fırınlar bu bölgelerdeki tandır fırını inşasının biraz daha özenli olduğu anlamına gelir. Ayrıca pişirme işlemleride genellikle ayakta yapılır bu tarz fırınların Suriye bölgesinde yaygın olduğu bilinmektedir.¹⁵¹ Tüm bu durumlar değerlendirildiğinde tandırın bazen tümü ile tabana gömüldüğü veya yarıya kadar tabana gömülüp diğer yarısının ağız hizasına kadar kilden bir platform ile yükseltildiğini veya hiç gömülmeden direk taban üzerine yerleştirilerek fırın benzeri bir yapı oluşturduğunu ortaya koyar.

3.4. Tandır ve Ocakların Kullanım Alanları

Tandır fırınlarının yaygın olarak kullanım amacı ekmek pişirme alanları olmasıdır. Birçok bölgede ‘‘ekmek fırını’’ ya da ‘‘tandır ekmeği’’ ifadeleri bu biçimin örnekleridir. Yapılan araştırmalar sonucunda Erzincan, Erzurum, Van ve Diyarbakır gibi bölgelerde tandırın bu amaçlarla ortaya çıktığı görülür. Bu bölgede yaşayan insanların yerel dilde lavaş, kete ya da kopul gibi ekmek türlerini tandır fırınlarında pişirdikleri ve kendine özgü bir somun ekmeği şekline getirdikleri görülmektedir. Tandırda ekmek pişirme işlemi için özellikle içinde büyük bir ateş yakılmaktadır. Araştırma kapsamında bilgilerine başvurduğumuz Erzincanlı tandır üreticileri, ekmek pişirme işlemine geçmeden birgün önce tandırı yakmaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Tandırın daha iyi ısınması için genellikle odun veya tezek kullanılır. Tandır ısındıktan sonra ekmekler tandır yastığı, yerel ifadeyle mazraka ya da rapata, yardımıyla hızlı bir şekilde tandır içine yapıştırılır. Pişen ekmekler yine hızlı bir şekilde alınır.

İklim, doğal şartlar ve ekonomik gelişmeler, tandır kültürünün D. Anadolu’da yaygın olması ile doğrudan ilgilidir.¹⁵² Doğu Anadolu bölgesinde yaygın olarak kullanılan tandır ve tandır evi mekan tasarımı ve yapımı açısından bölgesel

¹⁵¹ L. Tkacova, *Near-Eastern Tannurs Now and Then*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 98

¹⁵² U. Tanyeli, ‘‘Anadolu’da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni’’, *Habitat II*, İstanbul 1996, s. 405-471

farklılıklar gösterir. Ancak kullanım amacı hemen hemen bu bölgelerin tamamında ortak özellikler taşır. Erzurum, Erzincan ve Bayburt gibi bölgelerde hem yapılış hem de kullanım amacı olarak benzer bir nitelik göstermektedir.¹⁵³ Bu bölgelerin dışında Muş, Elazığ, Van, Malatya ve Bitlis bölgelerinde yapılan tandırların yapımı ve kullanımını yaygındır. Bu bölgelerdeki kırsal olanların kent mimarisinde ve ortaya çıkan farklılıklar tandır evlerinin mekânsal dizaynında da görülmüştür. Bu farklılık daha çok tandırın ev mimarisi içinde bir kısmını oluşturan mutfak kısmında ya da ev dışında bir avlu içinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Kars, Ağrı ve Iğdır bölgelerinde tandır evi genel olarak pişirme ve ısınma amaçlı kullanılmıştır. Bu anlamda tandır evi, bu bölgelerde evin içinde ya da dışında konumlandırılabilmiştir.¹⁵⁴

Tandır fırınları yazlık ve kışlık olmaz üzere iki şekilde karşımıza çıkar. Kışlık fırınlar genellikle tandır evi olarak adlandırılan bir mekan içinde yer alırken, yazlık tandırlar daha çok evin önünde açık bir mekanda kullanılmaktadır.¹⁵⁵ Doğu Anadolu bölgelerinde Erzurum, Van, Kars, Ağrı, Iğdır, Elazığ, Muş, Bitlis ve Erzincan evlerinde tandır evi önemli bir mimari birim olarak karşımıza çıkar.¹⁵⁶ Tandır evlerinin mimari özelliklerine bakıldığında inşa tekniği açısından bazı bölgesel farklılıklar gösterdiği anlaşılır. Örneğin geleneksel Erzurum evlerinde veya Bayburt bölgesindeki evlerde tandır evi mutfağa bağlı kemerli ve bacalı özelliği ile daha özenli bir mimari görünüm sergiler.¹⁵⁷ Bu tarz mimarilerde kerpiç duvarlı ve dörtgen planlı tandır evlerinin tabanı sıkıştırılmış topraklardan yapılmıştır. Penceresiz ve düz damlı inşa edilen tandır evlerinin üzerinde küçük bir havalandırma deliği bulunur. Dış görünümü itibariyle bu yapılar normal ev inşalarından ayrılır. Mimari birimler ister bitiş ister bağımsız olsun tandır mekânlarının her zaman yaşam alanlarının

¹⁵³ H. Uçar, ‘‘ Bayburt ve Bayburt Evlerinin Mimarlık Tarihindeki Yeri’’, *AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı*, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Erzurum 1998, s. 114-116; Ayrıca Bkz. Orhan Sağdıç, *Bayburt*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 88-100

¹⁵⁴ Köşklü, ‘‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri Üzerine’’, s. 70

¹⁵⁵ Erdem, ‘‘Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları’’, s. 80

¹⁵⁶ Köşklü, ‘‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri Üzerine’’, s. 159

¹⁵⁷ Haşim: ‘‘Eski Erzurum Evlerinde Tandirevi’’, s. 60-62

yakınlarında yer aldığı bilinmektedir. Bu yapılar tek başına değil etrafında yapılar bütünüyle inşa edilmiştir.

Erzincan ve çevresinde yer alan tandır kültürü, ev mimarisi içinde kullanılan mutfak bölümü dışında, bir avlu içinde “ Tandırlık” olarak ayrı bir bölüm olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede kullanılan tandırlıklarda mevsimlik yiyecekleri hazırlanması ve özel günlerde kullanılan tandırlar mevcuttur.¹⁵⁸ Elâzığ bölgesinde kullanılan tandır tiplerinin örneklerine ilkçağda Norşuntepe’de ilk Tunç çağı evlerinde rastlanan yuvarlak biçimli ocaklar evin dışında aynı amaçlı kullanılmaya devam etmiştir. Bunun dışında kırsal bölgelerde yere gömülü tandırlar mutfak kısmı ile bağlantılı bir avlunun köşesine konumlandırılmış ve pişirme amacı ile kullanılan bir özellik taşır.¹⁵⁹

Tandırlar kullanım amaçlarına göre büyük ve küçük ölçütleriyle ayrılır. Büyük tandırlar ekmek pişirme gibi amaçlarla kullanılırken küçük tandırlar günlük ihtiyaçları karşılayan fırınlar konumunda kullanılmıştır. Arkeolojik veriler de yerleşim birimlerindeki tandırların daha çok höyüğün ortak kullanım alanında ve temel ihtiyaçları karşılaması olarak kullanıldığını göstermektedir. Tandırın kullanım dışı olduğu zamanlarda ağız kısımları bir parça yardımıyla kapatılır. Ve bu tandırlarda bir havalandırma deliği bulunmaktadır. Örneğin Erzincan’ın yöresel tandır çeşitlerinde tandırın tabanından yüzeye doğru ulaşan bir kanal olduğu görülmüştür. bu kanallar mekan içinde yer alır ve genellikle kapıya yakın bir konumdadır. Bu hava kanalları da yine tandırın kullanılmadığı zamanlarda bir bez parçası ile kapalı tutulur. İşlevini yitirmiş veya çatlamış ve eskimiş tandırlar çoğu kez yerinde bırakılır ve taban seviyesine kadar toprakla doldurulur.¹⁶⁰ Tandır evlerindeki materyaller içinde tandır külünü atmak için bulundurulmuş kürekler, tandır ateşinin karıştırıldığı demir çubuklar, pişirme yastığı ve ekmek yapımı için hamur leğenleri sayılabilir.¹⁶¹

¹⁵⁸ B. Alper, “Kemaliye Evleri’ Her Yönüyle Kemaliye (EğİN)”, İstanbul 1996, s. 190

¹⁵⁹ Hamit Zübeyir Koşay, Pulur (Sakyol) Kazısı”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara 1971, s. 99-101; Ayrıca bkz. E. Peters, ”Altınova ‘daki Kerpiç Evler Keban Projesi 1970 Çalışmaları”, Ankara 1972, s. 163-170

¹⁶⁰ A. Koyunlu, “Etnohistorya Yönünde Elazığ ,Munzuroğlu Köyünde Bir Evin İnceleme Denemesi”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976, s. 215-223

¹⁶¹ Erdem , “Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları”, s. 95

Malatya kırsal bölgelerinde tandırlar genellikle zemin kısmında mutfak içinde yere gömülü veya ev dışında avlu içinde yerden yüksek bir pozisyonda gövdesi ile farklı bir form kazanmıştır.¹⁶² Bu örneklere aynı bölgelerde farklı formlar da eklenmiştir. Ayrıca Muş kırsalında tandırlar daha çok yaşama alanında kullanılmış, pişirme ve ısınma gibi amaçları da görülmüştür. Geleneksel Bitlis tandır evlerinde kullanılan tandırlar ya mutfığa bağlı bit bölüm ya da avlu köşesinde pişirme amacı ile kullanılmıştır.¹⁶³ Van evlerinin değişmez unsuru olan tandır ve tandır mimarisi, evlere bitişik veya ayrı olarak konumlandırılmış ve ısıtma-pişirme amaçları ile kullanılmıştır.¹⁶⁴ Bu sıraladığımız örneklere Karadeniz kırsalında da rastlanılmaktadır. Ayrıca bölgelerde ocak ve tandırın aynı anda kullanılması bölgesel etkileşim ile açıklanabilir. Ayrıca bu bölgeleri dışında İç Anadolu bölgesinde mimari, malzeme ve coğrafyanın etkisi ile ortaya çıkan konut mimarisinde kullanılan tandır ve ocaklar, Doğu Anadolu bölgesinde kullanılan yere gömülü tandırlar ile benzer özellikler taşımaktadır.¹⁶⁵ Kayseri kırsalındaki kışlık mutfak(Tokana) ve Nevşehir bölgesindeki kışlık mutfak(Tafana) fonksiyonel olarak benzerlik göstermiş olup bu bölgelerde kullanılan ocaklar mekanın köşesinde yer almaktadır. Bu mekanın ortasında ise tandır kullanılmaktadır.¹⁶⁶ İç Anadolu'da daha çok Sivas ve kırsal kesimlerinde kullanılan tandırlık veya ev yüzü olarak adlandırılan mutfak genellikle ev mimarisi içinde yer almakta olup, Doğu Anadolu tandırlarında olduğu gibi yere gömülü tandırların yine aynı amaçla kullanıldığını göstermektedir.¹⁶⁷

3.5.Tandırların Sosyo-Kültürel Değerlendirmesi

Doğu ve Güney doğuda yapılan sosyo-kültürel araştırmalar, tandır kullanımını ve üretiminin önemli bir kadın uğraşı olarak ortaya çıktığını gösterir. Kimi zamanlar erkek desteği olsa da çoğunluk görünümünün kadınlarda olduğunu görmekteyiz.

¹⁶² O. Özbek, "Malatya Evleri", *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı XVIII, Mart 1988, s.132-133

¹⁶³ Y. Sayan - Ş. Öztürk: "Bitlis Evleri", Sayı 17, Haziran 2001, s.31-45

¹⁶⁴ Türkoğlu, "Van'da Tandır Aletleri" *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Aralık 1969, s. 92

¹⁶⁵ M. Ali Esmer, *Avanos'un Eski Türk Evleri*, İş Bankası Yayınları Ankara 1992, s. 21-22

¹⁶⁶ H. Sevindik, "Ürgüp ve Çevresi Konut Anlayışının Fonksiyonel Açısından Değerlendirilmesi" *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maddi Kültür Seksiyon Bildirileri*, Mart 1997, s. 363-370;

¹⁶⁷ M. Üçer, "Sivas'ın Eski Evleri", *Lale Dergisi*, Sayı 7, Nisan 1990, s. 21-25

Aynı zamanda tandır evlerinin cinsiyete bağlı mekansal kullanımını da dikkate alınacak olursa yaşam evi ve kilerle birlikte tandır evlerinin daha çok kadınlar tarafından kullanıldığını ortaya çıkarır. Günümüzde ise yalnızca kadınlar tarafından kullanılan tandır evleri, ekmek ve yemek pişirme işlevinin dışında kadınların bir araya gelerek sosyalleştiği bir alan olarak da karşımıza çıkmaktadır. Günümüz kırsal yerleşimlerinin çoğunda tandır evleri sadece pişirme alanı olarak kullanılsa da önceleri yatak odası veya oturma odası olarak kullanıldığı görülmüştür. bu durum eskilerde geniş aile tiplerinin çoğunlukta olmasından kaynaklanmıştır.¹⁶⁸ Ancak bu geleneğin halen devam ettiği kırsal bölgeler de vardır. Örneğin İran bölgesindeki Aliabad köyünde oturma odalarının ortasında yer alan çukur ocakların zerine ‘‘Kursi’’ denilen ahşap bir düzeneğin yerleştirildiği ve üzerine örtü serilerek ısınma aracı olarak kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁹ Bugün belki sadece pişirme ve saklama amaçlı kullanılırlar tandır mekanlarının ‘‘Tandır evi’’ olarak adlandırılmasının gerisinde bir zamanlar bunların ara yaşam mekanı olarak kullanılmış olmaları yatıyor olmalıdır.¹⁷⁰

Kültürel anlamda bakılacak olursa tandır evleri kullanım alanı dışında bir sosyalleşme alanı olarak görülmüştür. Medya ve buna bağlı durumların çok fazla ön planda olmadığı kırsal bölgelerde bu tarz mekanların insanların birbirleriyle sohbet ettiği hayatı paylaştığı ve vakit geçirdiği yerler olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁸ Köşklü, ‘‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri zerine’’, s. 75

¹⁶⁹ C. Kramer, ‘‘WillageEthnoarhacologyRural İran in ArchacologicalPerpective’’, Newyork 1982, s. 152-162

¹⁷⁰ er, ‘‘Sivas’ın Eski Evleri’’, s. 24

¹⁷¹ Erdem , ‘‘Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları’’, s. 90

SONUÇ

Tarih, insanlığın ortak hafızasıdır. Bu hafıza dönemleri meydana getirdiği gibi o dönem içinde yaşanan hadiseleri de yansıtır. Bu anlamda tarihsel bir olayı incelerken dönemin tüm koşulları bize kaynaklık eder. Tarihçi ise bu değişimleri göz önüne alarak durumları ve olayları aktarır. Birçok tarihi olay kendi içinde bir bütündür. Asıl mesele bu bütünü parçalara ayırmak ve doğru bir şekilde sunmaktır. Tarihi olayları aktarırken en önemli konu kaynaktır. Çünkü kaynaksız hiçbir bilgi incelemeye ve araştırmaya uygun değildir. Bu tür araştırmalar tarihi nesnellikten uzaklaştırır. Bunun yanı sıra kaynaklar sadece yazılı belgelerden ibaret değildir. İnsanların tarih boyunca kullandığı her türlü materyal bize kaynaklık eder. Bazen insanların kullandığı yiyecek kapları bazen savaş aletleri bazen de günlük eşyaları bu duruma örnektir. Araştırmalar, kaynağın hangi dönemi yansıttığı, sosyo-kültürel durumu ve yaşanan olaylar örgüsünü açıklamamız açısından önemlidir.

Tarih öncesi dönemler yazısız kaynakların ışığında araştırılan ve yorum gerektiren bir dönemdir. Bu anlamda kaynak bulma durumu yazılı dönemlere göre biraz daha zor olsa da insanlığın ortak geçmişi bu açığı kapatmaktadır. Bu dönemi araştırırken kullanılan eşyalar biraz daha kıymetli parçalar halini almaktadır. Olaylar örgüsünü yapılan kazı çalışmaları belirlediğinden mutlak bir sonuca ulaşılamasa da dönem hakkında genel bilgilerin elde edilmesi açısından önemlidir. Bu yaklaşımsal değerlendirmeler bize dönemi, toplumsal bütünlüğü, gelişim sürecini ve daha birçok bilgiyi aktarmaktadır. Bu anlamda bize en çok yardımcı olan bilim dalı arkeolojidir. Arkeoloji bir bilim dalı olmaktan daha çok yazı öncesi dönemleri aktaran, okuyan, değerlendiren ve bir bütün içinde bize aktaran bir alandır. Bu nedenle tarih öncesi dönemleri aktarırken genellikle arkeolojinin alanı içinde hareket etmekteyiz. Araştırmalarımızın yoğunluğu ve bilgi geçerliliği de bu nispette değerlendirilir.

İlkçağ Anadolu'su ve bu dönemin Doğu Anadolu tandırlarını işlediğimiz bu araştırmamızda, yukarıda bahsedilen durumlar ışığında bir çalışma yapmış olup, bilgiler bu veriler öncülüğünde aktarılmıştır. İlkçağ dönemine ait araştırmalar ve kazılar, yapılan araştırmaların temel noktasını oluşturmaktadır. Araştırmamızı

yaparken bu verileri bir bütün içinde sunmaya çalıştık. Konu kapsamı içinde Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısı, ilkçağ halkları ve bu halkların kültürel gelişimleri ele alınmış daha sonra da tandır ve ocak kültürleri ve bu ögenin tarihsel süreçteki gelişimleri incelenmiştir.

Doğu Anadolu bölgesi, yükseltisi fazla, ova ve platoların geniş yer kapladığı bir bölgedir. Bölgenin yükseltisi fazla olduğundan yerleşimler genellikle ovalar çevresinde olmuştur. Tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu bölgede madeni kaynaklar da önemli yer tutmaktadır. Özellikle jeolojik yapının genç bir özellik göstermesi aktif volkanik olayların yakın zamanlara kadar görülmesini sağlamıştır. Bu durum gerek yeraltı kaynaklarında gerekse jeotermal kaynaklarda Doğu Anadolu bölgesini ön plana taşımaktadır. Ayrıca bölgede yükseltinin etkisi ile yaylacılık faaliyetleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bölgede genellikle hububat tarımı yapılmakta olup kendine yetebilen bir potansiyele sahiptir. Karadeniz'den sonra en çok göç veren bölge aynı zamanda fay hattının yoğun olarak görüldüğü ve etkin olduğu bir coğrafyadır. Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden biri olup bölgeye bu ad, Anadolu topraklarının doğusunda yer alması nedeniyle Birinci Coğrafya Kongresi tarafından 1941 yılında verilmiştir. Yüz ölçümü açısından en büyük bölge olmaz özelliğine sahip bölgemiz, nüfus yoğunluğu açısından seyrekler. Yükseltinin fazla olması tarım alanlarını sınırlamıştır. Ayrıca Türkiye'nin en yüksek noktası olan Ağrı Dağı bu bölgede yer almaktadır. Yine büyüklük açısından Van Gölü de Türkiye ortalamasının üstünde olup, Fırat, Dicle, Aras gibi önemli akarsuların doğduğu bir coğrafyadır. Arazi yapısının engebeli olması ulaşım faaliyetlerinin de aksamasına etken oluşturur. İklimi genellikle sert geçen bölgede karasal iklim hakim olup kışlar sert ve uzun geçer. Ekonominin temeli tarıma dayalı olmakla birlikte büyükbaş hayvancılık da önemli bir uğraştır. Madencilik alanında da önemli kaynaklara sahiplik yapan bölge de işletim olarak bir zayıflık olsa da yeraltı kaynakları bakımından zengindir.

Doğu Anadolu bölgesinin coğrafi özellikleri ilkçağ dönemlerinde de insanların ekonomik ve kültürel yaşamına etkili olmuştur. Doğu Anadolu bölgesi tarihsel gelişim sürecinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Jeopolitik öneminin ilk çağlardan itibaren başlaması Doğu Anadolu halklarının temel geçim kaynakları

üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca coğrafi şartları dikkate alındığında yükseltisi fazla olan bu coğrafi bölge üzerinde medeniyet çizgisi oluşturan toplumlara siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak avantajlar sağlamıştır. Bu bölgenin ilk halkları olan Hurri ve Mitanniler ve sonraki süreçte Hitit ve Urartu hâkimiyeti sürecinde bölgenin sosyoekonomik gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Bölgeye Hitit hakimiyeti öncesinde feodal bir düzende kurulmuş halklar hâkimdir. Ancak M.Ö II. Bin yıl itibari ile bölgedeki siyasi organizasyonlar, merkezi bir krallığın oluşuna ve hakimiyetin tek merkezden sağlanmasında etkili olmuştur.

Doğu Anadolu bölgesinin ilk yerleşimleri paleolitik dönemlere kadar uzanmaktadır. Bölge halklarının kültürel gelişimleri prehistorik dönemlerin gelişim süreçlerine uygun bir şekilde değişiklik göstermiştir. Kültür ve uygarlık çizgilerini oluşturan bu tarih öncesi halkları Doğu Anadolu'da sonradan yaşanan yerleşik kültürleri etkilemiştir. Sonraki dönemlerde bölgeye hakim olan birçok yabancı medeniyet, Doğu Anadolu'da yaşayan bu halkların kültürlerinden etkilenmişlerdir. Bu kültürel miraslar yeni gelişimleri ile birlikte günümüze kadar uzamıştır. Bu kültürel değerle içinde tandır ve ocak öğeleri de önemli bir yer kaplamaktadır. İnsanlar doğaya hakim bir organizasyon kurduktan sonra ateşin kullanılması insanlık tarihine bir devrim özelliği katmıştır. İlk etapta ateş korunma ve ısınma gibi temel ihtiyaçları karşılarsa da insanlığın bilgi birikimi arttıkça üretim organizasyonu içinde de önemli bir yer tutmuştur. İnsanlığın gelişim sürecinde ateşin kullanılması ve bu öğenin gelişmesi de yiyeceklerin pişirilerek tüketilmesinde ve dahası buna yönelik bir obje olan tandır ve ocakların gelişimine katkı sağlamıştır. Çalışmamızın esas konusunu oluşturan ateş ve gelişim evresi dönemlerin aydınlatılması açısından da önemli bir yer tutmaktadır. Bu kültürün gelişim evresi içinde yer alan tandır ve ocaklar toplumların önemli bir kültür çizgisidir.

Tandır ve ocak kültürleri Doğu Anadolu'da yaygın olarak görülen ve kırsal kesimin önemli bir parçasını oluşturan, günlük yaşamın bir parçası olan medeniyet özelliğidir. Bu bölgelerde özellikle köy yaşamının bir parçası olan tandır ve ocaklar yöresel ve mimari içindeki farklılığına rağmen yüzyıllar boyunca ortak bir amaç çerçevesinde kullanılmıştır. Doğu Anadolu bölgesinin en yaygın kullanım malzemesi olan tandırlar, alt kısmı açık, gövde kısmı şişkin ve boğaz kısmı dar olan kapların

veya pişirilmiş toprak silindirlerinin tabana gömülmesi ile oluşan kuyu biçimli ocak ve fırınlardır. Tandır kelimesinin etimolojik kökenine bakıldığında, bu kelime Akadlara kadar uzanmaktadır. Kullanım ve içerik açısından bölgeden bölgeye farklılık gösteren tandırlar ilkçağlardan günümüz kadar sürmüş bir öğedir. Bu kültürel öğenin en yaygın kullanımını ise gömülerek kullanılan şeklidir. Ancak bazı yörelerde tandırların zemine oturtularak kullanıldığı da görülür. Bu kullanım yöresel farklılıklar dikkate alınarak oluşturulmuştur. Üretimi ve kullanımını bazı bölgelerde bir ekonomik gelir olarak karşımıza çıkaktadır. Ancak gerek ilkçağlarda kullanımı gerekse günümüz teknikleri benzer özellikler içinde yer almaktadır. Doğu Anadolu bölgesinin kırsal kesiminde önemli bir yer tutan tandırlar nesilden nesile devam etmiş bir öğedir.

Sonuç itibari ile tandır ve ocak kültürleri ile yaptığımız incelemeler bu kültürün çok uzun bir süreçten beri devam ettiğini göstermektedir. Toplumlar gelişim süreçleri içinde kendi medeniyet çizgilerini oluştururken bu tür öğelerin kullanılmış olması ve bunların günümüze kadar ulaşması, kültürün bölgeden bölgeye çağlardan çağlara aktarılan bir devamlılık olduğunu kanıtlamaktadır. Bu aktarım sadece bir öğenin değil bir uygarlığın devamı niteliğinde olup araştırmalarda tarihçilere önemli bilgiler aktarmaktadır. Özellikle tarihte en temel problem yazısız kültür öğelerinin açıklanması ve araştırılmasıdır. Bu tür çalışmalar yazısız kültürlerin açıklanmasına ve yorumlanmasına önemli katkılar sağlayacağı gibi günümüz uygarlığının temellendirilmesi açısından da son derece önemli bir pay üstlenmektedir. Toplumlar gelişim çizgilerini belirlerken bu folklorik temellerin dikkate alınması ve incelenmesi biz tarihçilere önemli katkılar sağlamaktadır. Yazılı belgeler her ne kadar bize net bilgiler verse de yazısız belgeler de dönemlerin aydınlatılması konusunda insanları yönlendirecektir. Bu çalışmanın da yazısız kültür öğeleri açısından önemli bir yer tutması bakımından değerlendirilmesini temenni etmekteyiz. Bu tür çalışmaların günümüzde tandır ve ocaklar gibi birçok tarihi objeyi kullanan insanlar için önemli bir bilgilendirme olmasını sağlamaya çalışmalıyız.

KAYNAKÇA

- AKŞİT, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Mastbaası, İstanbul 1970, s. 125
- ARINÇ, Kenan, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, II. Cilt, İç Bölgeler, Erzurum 2007
- AKIN, Günkut: *Asya merkezi mekan geleneği*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.187-207
- AKIN, Günkut: *Tüteklikli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 323-354.
- AKIN, Günkut: ''Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Geleneksel Mimarlığında İki Tarihsel Ev Tipi: Bindirme Kubbeli ve Tüteklikli Evler' Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme'', Habitat II, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 248-256
- ALPER, B.: ''Kemaliye Evleri' Her Yönüyle Kemaliye (EğİN)'', İstanbul 1996, s. 190
- AKENGİN, Hamza – DÖLEK, İskender: *Türkiye Fiziki Coğrafyası*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2015, s. 61
- AKURGAL, Ekrem: *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2008 s. 47
- AKURGAL, Ekrem: *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınları, İstanbul, 1990, s. 59
- BALKAN, Kemal, *Mama Kralı Anum Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, TTK Yayınları, Ankara 1957, s.36
- ÇORUHLU, Yaşar: ''Hun Sanatı'', *Türkler Dergisi*, C.4, Sayı 17, Haziran 2002, s. 54-76
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan: 'Dilkaya Höyüğü', *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir 2012, s. 77-94
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan: ''Van-Dilkaya Kalesi Kazıları'' *Kazı Toplantısı Sonuçları* , Haziran 1984, s. 247

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan: "Van-Ayanis Kalesi Kazıları", *Kazı Toplantısı Sonuçları*, Ankara 1985 s. 356
- DARGA, M.: *Hitit Mimarlığı bir Yapı Sanatı*, İstanbul 1985, s. 151-156
- ERİNÇ, Sırrı: *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:15 İstanbul 1953
- ERZEN, Afif: *Doğu Anadolu Ve Urartular*, TTK Yayınları, Ankara 1992
- ERDEM, Aylin: "Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları", *Ege Üniversitesi Dergisi*, mart 2007, Sayı 17, s. 47-50
- ESMER, M. Ali: *Avanos'un Eski Türk Evleri*, İş Bankası Yayınları Ankara 1992, s. 21-22
- ESİN, Ufuk: "Değirmentepe Kazısı 1979" ODTÜ Aşağı Fırat projesi yayınları, Ankara 1987, s.89-116
- ERZEN, Afif: "Çavuştepe Kazıları", *II. Kazı Toplantısı Sonuçları*, Haziran 1980, s. 258-396
- ESİN, Ufuk: "1980 Yılı Değirmentepe Kazı Sonuçları" 'III. Kazı Toplantısı Sonuçları', Ankara 1981, s. 212-256
- GÜNGÖRDÜ, Ersin: *Türkiye'nin Coğrafyası*, TTK Yayınları, Ankara 2003
- GÜNDOĞDU, Hamza: "Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri" *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Erzurum 1997, s. 27-37
- HOTAN, H. "Erzurum'da Sivil Mimari ve Özellikleri" *Arkitekt*, Mart 1946, s. 62-64
- HAUPTMANN, H.: *Norşuntepe Kazıları, 1972*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara 1976, s.41-59
- İNAN, A.: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara, 1986, s. 66-71

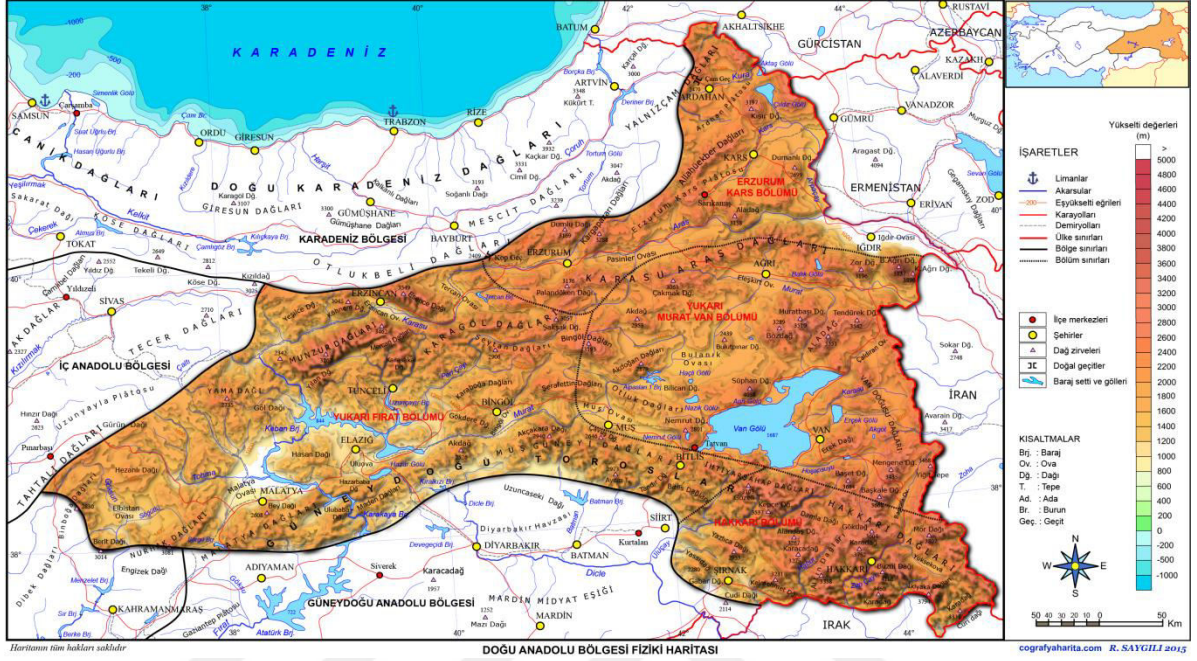
- KINAL, Firuzan: *Eski Anadolu Tarihi* , Beletten, Ankara 1947, s. 47-94
- KÖŞKLÜ, Zerrin: ''Eski Erzurum Mutfağında Tandır'' , *AÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 7, Ankara 2005
- KENAN, Arınç: *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, II. Cilt, İç Bölgeler, Erzurum 2007
- KARABEKİR, O.''Erzurum Mutfakları'' *Türkiyemiz Dergisi*, Sayı 43, Ocak 1984, s. 1-6
- KARPUZ, Haşim: ''Eski Erzurum Evlerinde Tandirevi'', *Köz Dergisi*, Sayı 6, Aralık 1986, s. 19-25
- KRAMER, C.: ''WillgeEthnoarhacologyRural İran in ArchacologicalPerpective'', Newyork 1982, s. 152-162
- KOCA, Salim: ''Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat'' *Türkler Dergisi*, Cilt 3,Ankara 2002,15-37
- KARAOŞMANOĞLU, Mehmet:''Altın-tepe kazısı'' , Kazı Toplantısı Sonuçları, Ankara 2005, s. 59
- KOŞAY, Hamit Zübeyr-VARY,H.:*Pulur Kazısı*, TTK Yayınları, Ankara 1964, s.23
- KOŞAY, Hamit Zübeyr.-TURFAN, K.: ''Erzurum Karaz Kazısı Raporu'', *Belleten*, Ankara 1959, s. 349-362
- KOŞAY, Hamit Zübeyr: ''Pulur (Sakyol) Kazısı'', *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara 1971, s. 99-101
- KOŞAY, Hamit Zübeyr-AKOK, M.:''Alaca Höyük Kazısı'',1963-1967'deki *Çalışmalar ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara 1973, s. 3
- KOYUNLU, A.: ''Etnohistorya Yönünde Elazığ ,Munzuroğlu Köyünde Bir Evin İnceleme Denemesi'', *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976, s. 215-223

- KÖŞKLÜ, Zerrin: ‘Eski Erzurum Mutfağında Tandır: Yapılışı, Kullanım ve Doğu Anadolu’daki Yeri Üzerine’, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, Erzurum 2005, s. 17-24
- LAROCHE, Emanuel, ‘CatalogueDesTextesHitites’, Ankara 1971, s. 354
- MACQUEEN, J.G.,*Hititler Ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2013
- MELLAAR James: *Çatalhöyük: Anadolu’da Bir Neolitik Kent*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 38-39
- NAUMANN, Rudolf: *Eski Anadolu Mimarlığı*, (Çev.Beral Marda), TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 189-198
- NEVE, P.: ‘Hitit Krallığının Başkenti Hattusa’da Konut ‘Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme’, *Habitat II*, Mart 1996, s. 99-115
- OKLADNİKOV, A.P.:*Tarihinin Şafağında İç Asya*, Erken İç Asya Yayınları, İstanbul 2000, s. 116
- ÖZGÜR, Bekir, ‘Hitit-Hayaşa İlişkileri’, Seminer, Erzincan, 2016
- ÖGEL, Bahattin: ‘Erzurum Evleri’ *Ülkü Dergisi*, Sayı12, Mart 1947, s.32-33
- ÖGEL, Bahattin:*Türk Kültür Tarihine Giriş*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 73-78
- ÖGEL, Bahattin: *Türk Mitolojisi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 495-532
- ÖKSE, Ayşe Tuba: ‘Sallat Tepe Kitchens of themidle bronz age’, *ActualArchaeology Magazine*, Sayı 5, Kocaeli 2013, s. 48-50
- ÖZBEK, O.: ‘Malatya Evleri’, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı XVIII, Mart 1988, s.132-133
- ÖZGÜÇ Tahsin, *Kültepe-Kaniş II, Eski Yakındoğu’nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 159

- ÖZGÜL, Evin, 'Hitit Sanatı' Y.Lisans Tezi , Afyonkarahisar, 2008
- PEHLİVAN, Mahmut, "Hayaşa", Erzurum 1991, s. 85
- PARKER, B.: "Güneydoğu Anadolu'da tandır pişirme geleneği", İstanbul 2007, s. 26-30
- PARKER, B.: "Ekmek Fırınları, Sosyal Ağlar ve alan cinsi : Güneydoğu Anadolu tandır fırınlarının Etnoarkeolojik çalışması", İstanbul 2011, s. 607
- PETERS, E.: "Altınova 'daki Kerpiç Evler Keban Projesi 1970 Çalışmaları", Ankara 1972, s. 163-170
- REİNER, E.: "'The Assyrian Dictionary'" Sayı 18, Chicago 2006, s. 18-25
- STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası*, XII-XIII-XIV, (Çev. Adnan Pekman), 5.Baskı, İstanbul 2005, s.89
- SARAÇOĞLU, Hüseyin; Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul.1989
- SEVİN, Veli, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", Ttk Yayınları, Ankara, 2007
- SEVİN, Veli, "Anadolu Arkeolojisi", Der Yayınları, İstanbul, 2003
- SEVİNÇ, Fatma: "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 17, Mayıs 2008, s. 11-32
- SAĞDIÇ, O.: *Bayburt*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 88-100
- SAYAN, Y.-Öztürk, Ş.: "Bitlis Evleri", Sayı 17, Haziran 2001, s.31
- SEVİNDİK, H.: "Ürgüp ve Çevresi Konut Anlayışının Fonksiyonel Açından Değerlendirilmesi" *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maddi Kültür Sektör Bildirileri*, Mart 1997, s. 363-370
- TARKAN, Tevfik; "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Şubat 1974, C. I, s. 7 – 21.
- TKACOVA, L.: *Near-Estern Tannurs Now and Then*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 98

- TAKAOĞLU, T.: ‘‘HeartStructures in theReligiousPatter of EarlyBronze Age Northeast Anatolia ‘‘, *AnatolianStudies*, Vol2000, Aralık 1950, s. 11-15
- TANYELİ, U.: ‘‘Anadolu’da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni’’, *Habitat II*, İstanbul 1996, s. 405-471
- TÜRKOĞLU, Seda: ‘‘Van’da Tandır Aletleri’ ‘‘*Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Aralık 1969, s. 91-92
- UMAR, Bilge, ‘‘Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi’’, İzmir, 1982
- UÇAR, H.: ‘‘ Bayburt ve Bayburt Evlerinin Mimarlık Tarihindeki Yeri’’, *AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı*, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Erzurum 1998, s. 114-116
- ÜNAL, Ahmet: *Hititler Devrinde Anadolu 3*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 89
- ÜÇER, M.: ‘‘Sivas’ın Eski Evleri’’, *Lale Dergisi*, Sayı 7, Nisan 1990, s. 21-25

EKLER

Şekil 1 Doğu Anadolu bölgesinin fiziki coğrafya haritası
(<https://www.coğrafyaharita.com>)

Şekil 2M.Ö III. ve II. Bin yıllarda Doğu Anadolu yerel Unsurları(Ünal, 2005)

Şekil 3 M.Ö I. Bin yıllarda Doğu Anadolu yerel Unsurları(<https://www.sorubak.com>)

Şekil 4Erzincan bölgesi tandır yapımı kil toprağın çamur hale getirilmesi (Bekir Özgür Arşivi)

Şekil 5 Erzincan bölgesi tanır yapımı: Tandır bantlarının hazırlanması (Bekir Özgür Arşivi)

Şekil 6 Erzincan bölgesi tandır yapımı: tandır bantlarının zemine dairesel dizimi ve düzlenmesi (Bekir Özgür Arşivi)

Şekil 7 Erzincan Bölgesi Tandır Yapımı: Tandırın Perdahlanma(lögün) aşaması (Bekir Özgür Arşivi)

Şekil 8 Erzincan bölgesi tandır yapımı: kullanıma hazır bir tandır görünümü (Bekir Özgür Arşivi)

Şekil 9 Erzincan bölgesi tandır yapımı: tandırın yerleştirilmesi ve kullanımı (Bekir Özgür Arşivi)

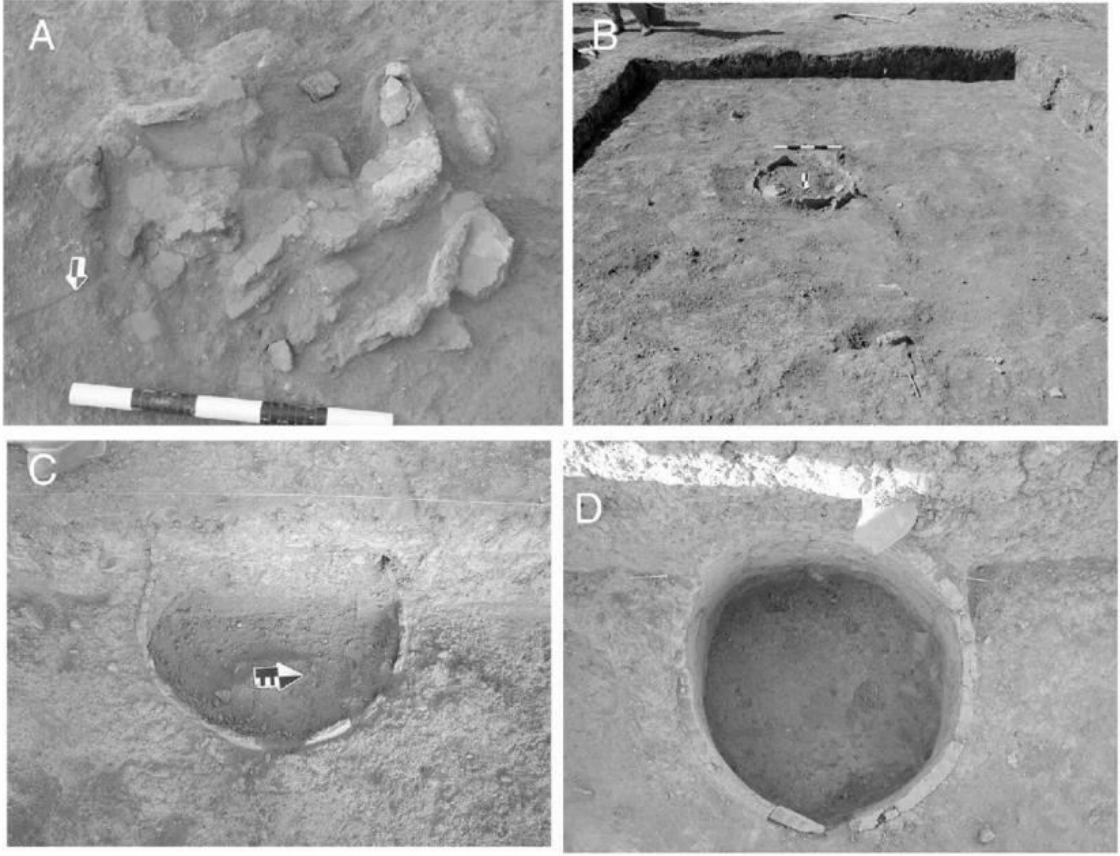
Şekil 10 Erzincan Bölgesi Tandır yapımı: Tandirevi ya da Tandırılık olarak adlandırılan bölüm (Bekir Özgür Arşivi)

Şekil 11 Erzincan-Altıntepe yerleşiminde yer alan mutfak bölümü(Karaosmanoğlu,2007)

Şekil 12 Van-Ayanis tandır geleneği (Erdem,2007)

Şekil 13 Kenantepe höyüğü tandır ve tandirevi görünümü(Parker,2007)

Şekil 14 Diyarbakır salattepe kazısı, orta tunç çağı fırınlı oda (2007 kazısı, kazı toplantı sonuçları)

Resim 3. Tandır Üretimi- Erzurum Şık Köyü/ Köşklü 2005. Sayı 18/2. Tandır Üretimi- Erzurum Şık Köyü/ Köşklü 2005. Sayı 18/2.

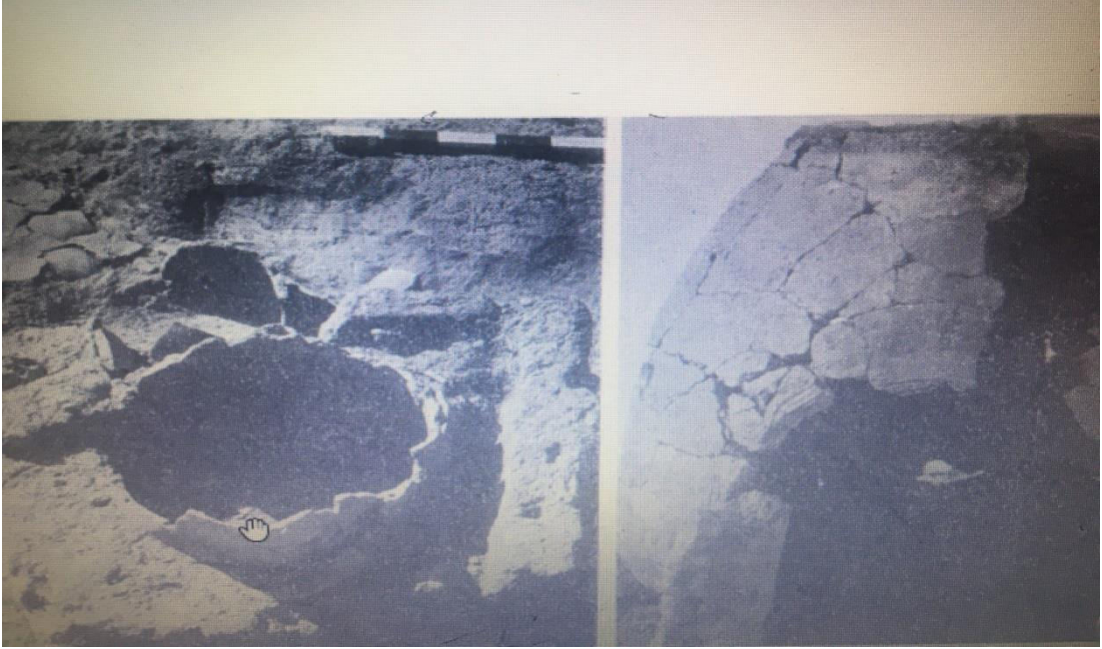
Şekil 15 Tandır üretimi- Erzurum şık köyü(Köşklü, 2005)

Şekil 16 Diyarbakır Bismil bölgesi tandır fırınları (Parker, 2011)

Şekil 17 Salattepe Orta Tunç Çağı Tandırı(Ökse, 2015)

Şekil 18 Norşuntepe Erken Demir Çağ Tandırı(Hauptmann, 1971)

Şekil 19 Van-Ayanis kalesi Orta Çağ Tandırı(Erdem , 2015)